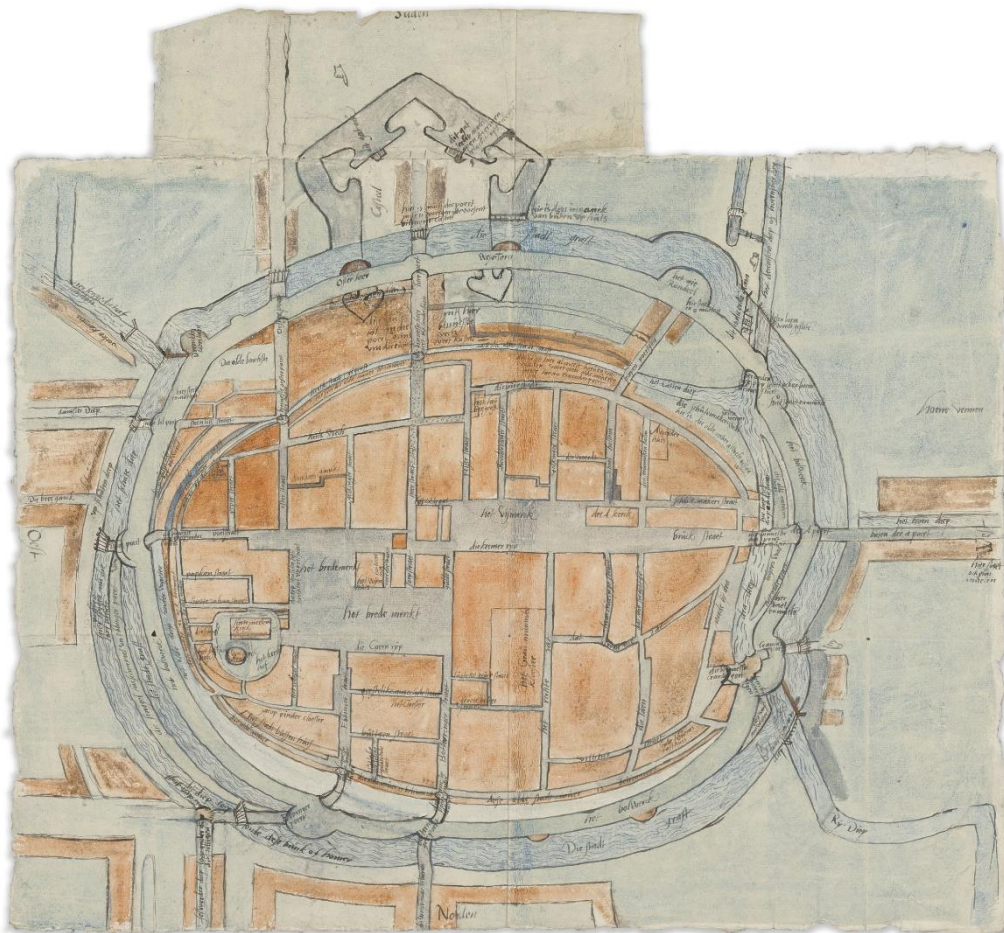


Jan van den Broek

Een nieuwe oude plattegrond van Groningen

Aantekeningen bij een plattegrond in het *Hessisches Hauptstaatsarchiv* te Marburg



Groningen 2021

Een nieuwe oude plattegrond van Groningen

Laatste wijziging: 4 oktober 2021

Op de voorpagina: *Skizze der niederländischen Stadt Groningen und ihrer Befestigungsanlagen*
(HHStAW 3011/1 42 H)

<https://arcinsys.hessen.de/arcinsys/detailAction?detailid=v3903244>

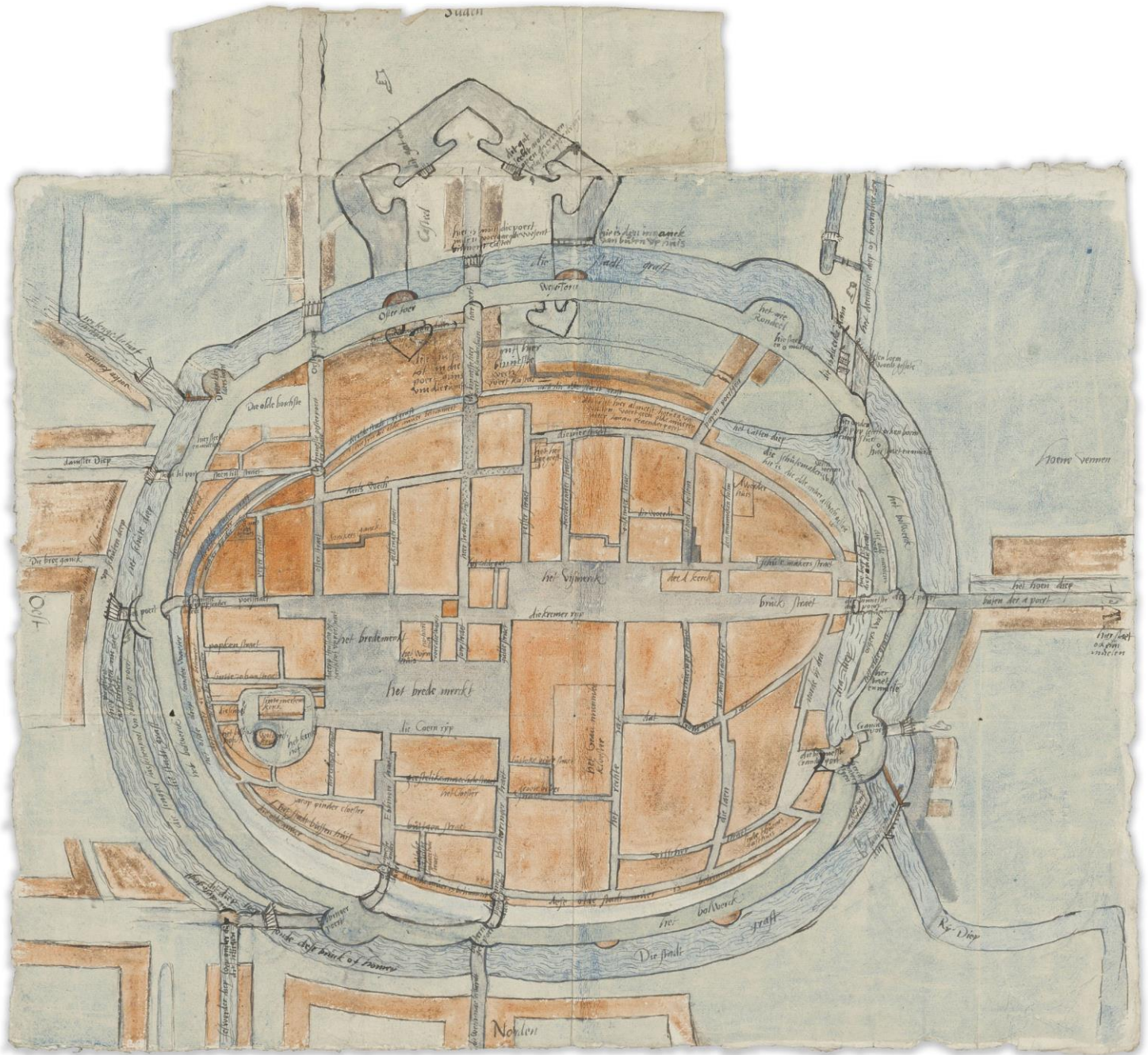
Een nieuwe oude plattegrond van Groningen

Aantekeningen bij een plattegrond in het *Hessisches Hauptstaatsarchiv* te Marburg

I N H O U D

Ter inleiding	1
1 – Het noordoostelijke quadrant	3
2 – Het zuidoostelijke quadrant	11
3 – Het zuidwestelijke quadrant	27
4 – Het noordwestelijke quadrant	39
5 – Schuitendiep, Kattendiep en Zuiderdiep	55
6 – De ‘Nijebrugge’ en de ‘twe staddepen’	79
Tot slot	85
Literatuur	87

Een nieuwe oude plattegrond van Groningen



Een nieuwe oude plattegrond van Groningen

Aantekeningen bij een plattegrond in het *Hessisches Hauptstaatsarchiv* te Marburg

Ter inleiding

Op zoek naar de relaties tussen het graafschap Hessen en de stad Groningen in de 17^e eeuw bezocht Frans Westra begin 2021 de website van het *Hessisches Hauptstaatsarchiv* te Marburg. Hij stuitte daarbij op een plattegrond van de stad Groningen, die uit de tweede helft van de 16^e eeuw moest dateren en waarvan het bestaan tot dusver niet bekend was bij degenen die de geschiedenis van Stad en Lande onderzoeken. Het stuk meet circa 49 x 56 centimeter en de bijbehorende beschrijving luidt: *Skizze der niederländischen Stadt Groningen und ihrer Befestigungsanlagen*; de signatuur is HHStAW 3011/1 42 H. De eerste vraag die deze topografische afbeelding oproept is die naar de herkomst ervan. Wie heeft deze plattegrond gemaakt en hoe is hij in dit Duitse archief beland? Op deze vragen moesten de medewerkers van het archief het antwoord schuldig blijven. Ook al moet het verhaal achter de plattegrond dus nog opgehelderd worden, het stuk zelf is ruimschoots de moeite van het bespreken waard.

Bij de eerste blik op de plattegrond vallen twee dingen meteen in het oog: het beeld staat op z'n kop en er staan straatnamen op de kaart. De oriëntatie van de meeste stadsplattegronden van Groningen komt min of meer overeen met de nu gebruikelijke, waarin het noorden boven is. Straatnamen komen op oude stadsplattegronden maar zelden voor. Op een oude manuscript-kaart heb ik ze zelfs nog nooit aangetroffen.

De kern van de hierna volgende aantekeningen wordt gevormd door transcripties van alle teksten die op de plattegrond zijn aangebracht. Deze transcripties zijn **vet** gezet en voorzien van enig commentaar. Een eerste versie van mijn aantekeningen is door Frans Westra ingekort, aangevuld en omgewerkt tot een artikel, dat in het derde nummer van jaargang 2021 van het cultuurhistorisch tijdschrift *Stad en Lande* is verschenen.¹

Na het inleveren van de kopij voor het artikel in *Stad en Lande* ben ik doorgegaan met becommentariëren van de plattegrond. De aard van dat commentaar is divers. Op sommige thema's ga ik diep in, terwijl ik andere zaken – die wellicht net zo interessant zijn – onbesproken laat of alleen noem. Daardoor is het eindresultaat nogal onevenwichtig geworden. Een bron als de Marburgplattegrond roept echter zoveel vragen op, dat het – in elk geval voor mij – onmogelijk is alles op dezelfde gedegen manier te behandelen. In het navolgende bespreek ik vooral die dingen waarover ik al eerder aantekeningen had gemaakt, ga ik in op thema's die aansluiten bij onderzoeken waarmee ik me de laatste jaren heb bezig gehouden en schenk ik ook aandacht aan punten waarop de Marburgplattegrond afwijkt van

¹ Jan van den Broek en Frans Westra, 'Een Groninger stadsplattegrond uit 1575', in: *Stad en Lande* jrg. 2021 nr. 3, 3-8.

de topografische afbeeldingen van Groningen die we al langer kennen. In een aantal gevallen heeft een hernieuwde confrontatie met de bronnen me gedwongen een eerder gepubliceerde voorstelling van zaken te herzien of daarbij vraagtekens te zetten. Ik zal daarop in voorkomend geval wijzen.

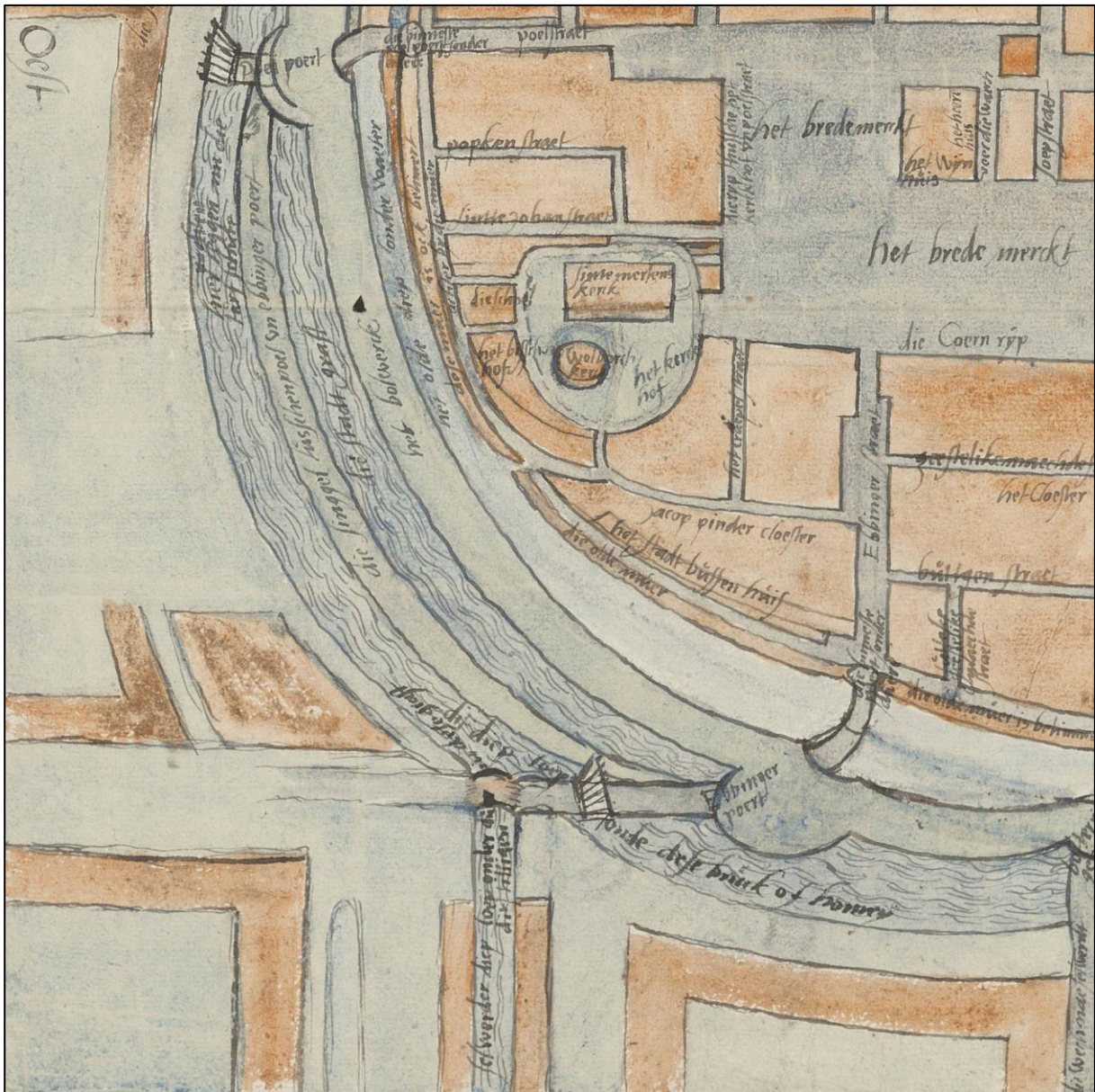
De opzet van mijn aantekeningen is eenvoudig. We beginnen met een rondgang door de stad en doen dat op de manier die in Groningen gebruikelijk was: we starten in het noordoosten en volgen *der sunnen umganck* (de omgang van de zon). Anders gezegd: we beginnen bij de Ebbingepoort en gaan met de wijzers van de klok mee de stad rond. We knippen de kaart daartoe in vier kwarten en wijden aan elk van deze *quadranten* een hoofdstuk. Onderweg stuiten we op twee thema's waarvan de bespreking zoveel plaats vergt, dat ze niet in de rondgang kan worden ingepast. Aan die thema's zijn de hoofdstukken 5 en 6 gewijd: een poging tot interpretatie van enkele aanwijzingen die we in drie verschillende quadranten tegenkomen en op een onvermoede manier met elkaar zouden kunnen samenhangen, en een revisie van wat ik eerder over de ontwikkeling van de noordwesthoek van de stad heb geschreven.

Alvorens de rondgang te beginnen noem ik nog even de gebruikte kleuren die door de maker van de plattegrond zijn gebruikt. Lichtrood oker of 'gebrande siena' is door hem gebruikt om bebouwde arealen aan te geven. Het gaat hierbij niet steeds om gebieden met een aaneensluitende bebouwing. Uit andere plattegronden en schriftelijke bronnen weten we dat op de als 'bebouwd terrein' aangegeven plaatsen vaak losse huizen en 'kamers' (kleine huisjes) stonden met grote open ruimten daartussen. Een blauwachtig grijs is gebruikt voor straten en watergangen. Het water is herkenbaar door de ingetekende golfjes. Met een nauwelijks als zodanig te herkennen lichte kleur groen is het bolwerk aangegeven. Onbebouwde ruimten hebben een onbestemde gelige kleur.

Wat ik *niet* heb willen doen – ofschoon het hier en daar anders kan lijken – is het schrijven van een gedocumenteerde geschiedenis van de Groningse fortificaties. Over dat onderwerp is al veel gepubliceerd, maar – zo is me tijdens mijn rondgang gebleken – op detailniveau is er nog heel wat te uit te zoeken. Mijn aantekeningen zijn niet meer dan een wat ongeregelde aanzet tot nader onderzoek.

Tot slot van deze inleiding zij opgemerkt dat ik deze aantekeningen niet had kunnen maken wanneer ik geen toegang had gehad tot het onvoltooide boek over de plattegronden van Groningen, waaraan W.K. van der Veen – in leven medewerker van het Groningse gemeentearchief – vele jaren heeft gewerkt. Ook heb ik veel plezier gehad aan de notities die Bram Idema heeft gemaakt bij het doornemen van de 16^e-eeuwse stadsrekeningen.

In sunte Micheels dage archangeli (29 september) 2021



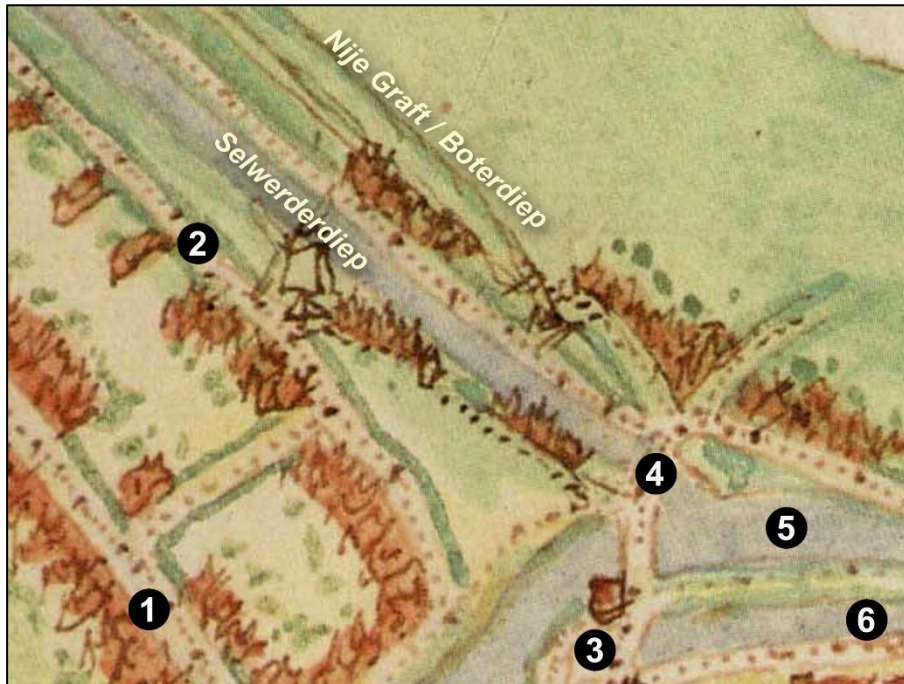
1 – Het noordoostelijke quadrant

Linksonder – in het noordoosten dus – zien we een rood-oker gekleurde brug over een watergang. De kleur geeft aan dat het om een uit bakstenen opgemetselde brug gaat. Hierbij staat: **Selwerderdiep loep[t] onder / dit tilligen / in dese graft**. Ter weerszijden van het Selwerderdiep is bebouwing aangegeven.

Het Selwerderdiep is de omstreeks 1400 gegraven afleiding van het Hunzewater, dat aan de zuidzijde van de stad vanaf Uilkenham bij Roodehaan via het Schuitendiep naar Groningen

was geleid.² Het Selwerderdiep liep vanaf de hier afgebeelde plek naar de oude Hunzekronkel rond de Borgham, waar nu de wijk 'De Hoogte' ligt.

Met 'dese graft' is het Schuitendiep-Turfsingel bedoeld. De woorden 'in dese graft' staan ook in die watergang.



'Buiten de Ebbingepoort'

Uitsnede uit de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (1565)

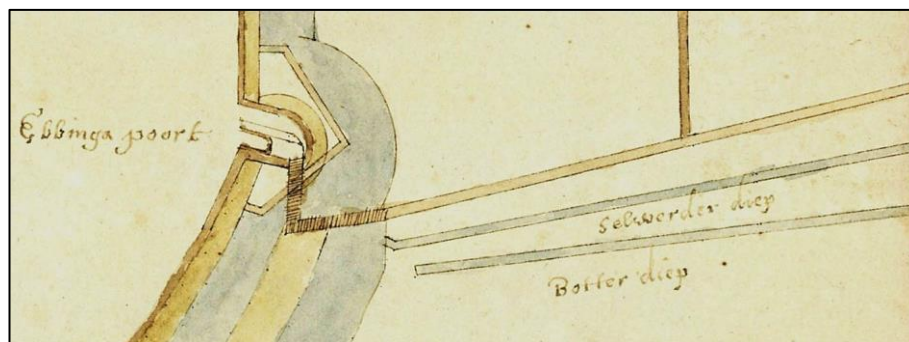
- 1 Boteringestraat
- 2 Ebbingestraat
- 3 Ebbingepoort en -rondeel
- 4 'Vrydemabrug'
- 5 Schuitendiep en stadsgracht
- 6 stadsgracht

Op de Marburgplattegrond zien we ten oosten (links) van het Selwerderdiep een open ruimte met daarin de contouren van wat een doodlopende watergang zou kunnen zijn. De kleur ervan is niet grijsblauw maar hetzelfde als die van de onbebouwde ruimte. Dit doet vermoeden dat de watergang is vervallen en geen water bevat. Het gaat hier om het zuidelijke uiteinde van het Boterdiep. Dit kanaal was in de 15^e eeuw gegraven om een vaarverbinding tussen Groningen en Hunsingo tot stand te brengen en werd toen aangeduid als de *Nije Graft*. De afgebeelde situatie komt overeen met die welke we op de plattegrond van Jacob van Deventer zien. Ook op diens omstreeks 1565 gemaakte plattegrond lijkt het kanaal te zijn vervallen en bevat het geen water meer. Daarin kwam in de jaren 1588-1589 verandering. Toen werd het Boterdiep uitgegraven, zodat het weer door schippers kon worden gebruikt. Het resultaat van die ingreep is te zien op een in 1606 door Salomon Anthoni gemaakte plattegrond.³ Niet lang daarna is het Selwerderdiepje gedempt.

² Zie Jan van den Broek, *De Hunze omgeleid (c. 1400)* en *Kleisloot, Selwerderdiep en Boterdiep* (Groningen en het Drentse water 7 en 9).

³ Tresoar kaart nr. 9959.

Selwerderdiep en
Boterdiep



Detail van een plan voor nieuwe verdedigings-werken van de stad Groningen, in 1606 gemaakt door Salomon Anthoni (Tresoar, kaart 9959).

Het noorden is rechts.

Op de tekening zien we de situatie bij de Ebbingepoort, met het Selwerderdiep en het Botterdiep naast elkaar.

Het op de Marburgplattegrond ingetekende 'tilligen' (tilletje) ligt ongeveer op de plek waar Egbert Haubois later de Steenmarkt tekende. Deze brug heb ik in mijn publicaties 'Vrydemabrug' genoemd.⁴

Aan de zuidzijde van de 'Vrydemabrug' staat in de watergang de volgende tekst: '**dit diep loep[t] / onde[r] dese bruck of homeye**'. De woorden vóór de schuine streep staan links (ten oosten) van de brug met staketsel (homei of hamei), de woorden erna staan in het rechts (ten westen) daarvan gelegen deel van het diep.



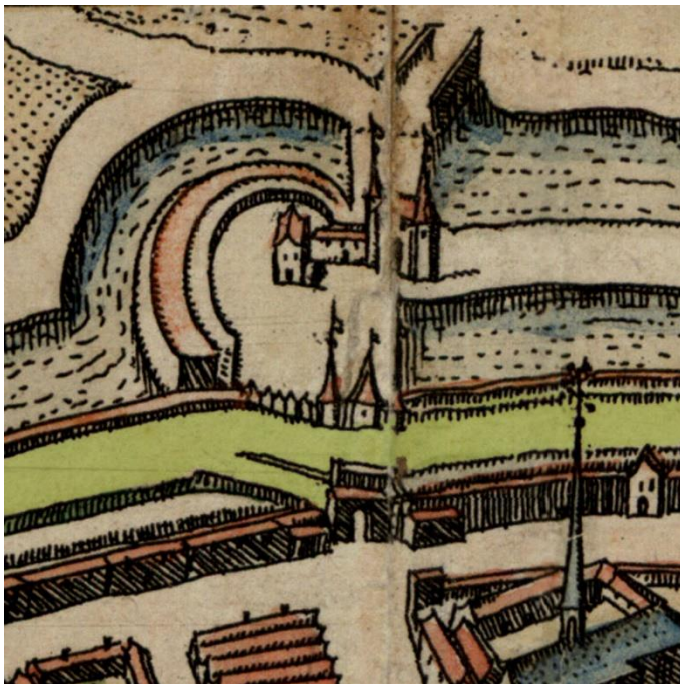
De drie Ebbingepoorten

Uitsnede uit de door Matthias van Olm⁵ nagetekende 'plattegrond van Spanjaard', die in 1574 of 1575 moet zijn gemaakt.

⁴ Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal* (Assen 2011) 156, en *Kleisloot, Selwerderdiep en Boterdiep* (Groningen en het Drentse water 9) 16-18, 28, 35.

⁵ Matthias van Olm is geboren in 1725 en was schoolmeester van beroep. Zie de *Opregte Nieuwe Groninger Courant* van 22 juni 1745 en P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek III* (Leiden 1914) kolom 929.

Ten zuiden van de hamei staat **'Ebbinger poert'**. Een poortgebouw is echter niet getekend. De woorden staan op een verdikking van de lichtgroene strook die het in de jaren 1469-1470 aangelegde en later verzwaarde bolwerk voorstelt. Ten zuiden daarvan loopt een weg met een bocht naar de middeleeuwse Ebbingepoort. Deze is aangeduid als: **'die binneste poert sonder duere'**. De Marburgplattegrond geeft hier een sterk vereenvoudigde weergave van de situatie. Toen de plattegrond werd getekend waren er niet twee, maar liefst drie Ebbingepoorten. De Binnen-Ebbingepoort is de oudste en hoorde bij de 13^e-eeuwse stadsmuur. De middelste Ebbingepoort behoorde bij het in de 15^e eeuw aangelegde bolwerk en lag tussen de middeleeuwse stadsgracht en een tegelijk met de aanleg van dat bolwerk gegraven gracht. Deze gracht is in de jaren 1522-1523 verwijdd en verdiept. De derde Ebbingepoort of Buiten-Ebbingepoort (hier **'Ebbinger poert'** genoemd) is onderdeel van het ronddeel dat in de jaren 40 van de 16^e eeuw is aangelegd en later nog weer is versterkt.⁶



De drie Ebbingepoorten op de plattegrond van Braun en Hogenborg, uitgegeven in 1575

Op de voorgrond de middeleeuwse poort in de stadsmuur, de middelste Ebbingepoort is 'ingepakt' in het bolwerk, dat hier groen is aangezet en de buitenste Ebbingepoort staat aan de noordoostzijde van het halverwege de 16^e eeuw gebouwde ronddeel.

De situatie bij de Ebbingepoorten is op de plattegrond van Braun en Hogenberg duidelijk in beeld gebracht. Daarop is ook te zien wat kroniekschrijver Abel Eppens bedoelde toen hij schreef over de veranderingen die het bolwerk had ondergaan sinds hij in Groningen naar school ging. Hij schrijft dat de poorten in de eerste helft van de 16^e eeuw nog niet overkluisd waren, zodat je bij het maken van een wandeling over het bolwerk bij elke stadspoort naar de begane grond moest afdalen en aan de andere kant het bolwerk weer moest opklimmen.⁷ In de tijd dat Eppens zijn kroniek schreef, in de late 16^e eeuw dus, was het bolwerk zover opgehoogd, dat de straat er onderdoor liep en je dus 'over de poorten heen kon lopen'. Op de plattegrond van Braun en Hogenberg is in dit geval en ook bij enkele andere poorten goed te zien dat de wal zo breed was dat het mogelijk was de stenen

⁶ De stadsrekening van 1542-1543 meldt twee Ebbingepoorten, die van 1546-1547 noemt er drie. Zie GrA toegang 2100 inv.nr. 7.5 fol. 10 en inv.nr. 7.6 fol. 82-83.

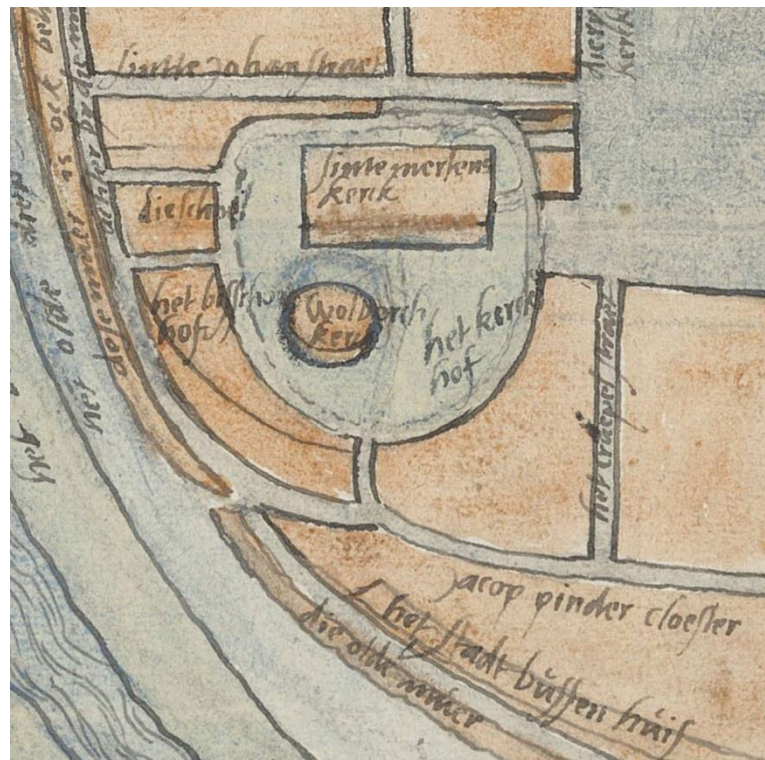
⁷ J.A. Feith, en H. Brugmans, eds., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, 2 dln. (Amsterdam 1911) I 117.

poortgebouwen die de buitenzijde van de poortopening sierden, ‘op hoog niveau’ te passeren.

Op de Marburgplattegrond gaat de weg die in het verlengde van de **‘Ebbingstraet’** vanaf de oude Ebbingepoort naar het noordoosten loopt, eenvoudig onder het bolwerk door naar de brug die naar de noordzijde van het Schuitendiep-Turfsingel leidt.

Ten oosten van de Binnen-Ebbingepoort, aan de noordzijde van de huidige Hofstraat, staat **‘die oude muer’**. Aan de zuidzijde van de straat is de plaats van **‘het stad bussen huis’** aangegeven. ‘Bussen’ zijn vuurwapens. Ik ken geen andere afbeelding waarop dit stedelijke arsenaal staat aangeduid. Ten zuiden van het bussenhuis is het Jacobijnerklooster (Dominicanenklooster) aangegeven met de woorden **‘jacop pinder cloester’**. Deze vreemde schrijfwijze doet vermoeden dat de schrijver heeft opgeschreven wat hij meende te horen, maar niet begreep wat dit betekende.

Vanaf het klooster loopt **‘het creupel straet’** naar de noordoosthoek van de Grote Markt, die op deze plattegrond – in overeenstemming met wat in die tijd gebruikelijk was – **‘het brede merckt’** heet.



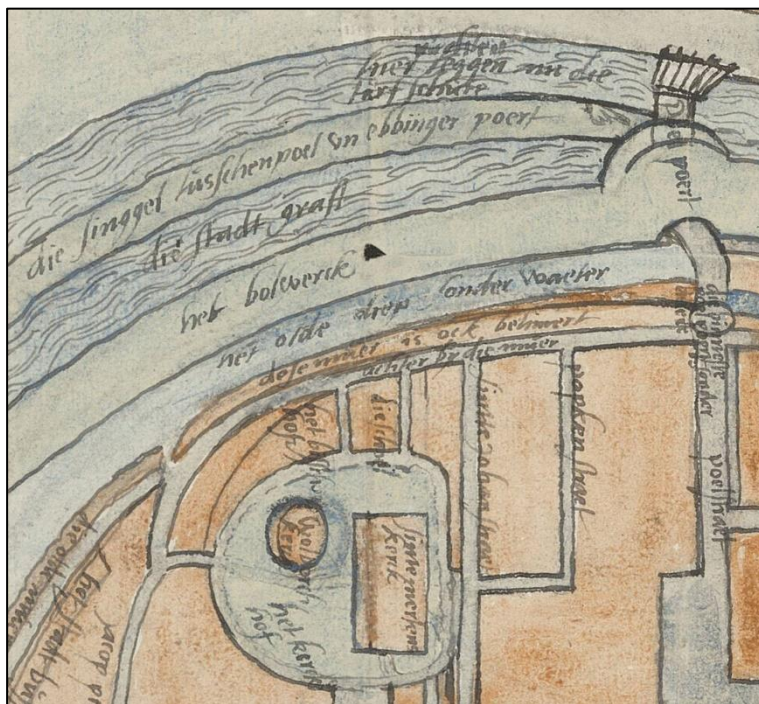
De Sint Maartenskerk en Sint Walburgkerk en hun omgeving

Ten oosten van de Grote Markt liggen het Martini- en Sint Walburgkerkhof met de rechthoekige Sint Maartenskerk en de ronde Sint Walburgkerk, respectievelijk aangeduid als **‘het kerckhof’**, **‘sinte mertens kerck’** en **‘wolborch kerck’**. Ten oosten van het kerkhof onderscheiden we **‘het bisscho[p] hof’** (bisschopshof, nu Prinsenhof) en **‘die schoel’** (de Sint Maartensschool, nu onderdeel van het Provinciehuis met daarin de Statenzaal en de vergaderzaal van Gedeputeerde Staten).

De aantekening ‘bisschopshof’ geeft een indicatie voor de datering van de plattegrond. Het bewuste gebouw, eertijds onderkomen van de Broeders van het Gemene Leven (in Groningen ‘de Fraters’ genoemd), is in 1568 de ambtswoning geworden van de eerste

bisschop van Groningen, de minderbroeder Johannes Knijff. Pater Knijff stierf op 1 oktober 1576 aan de pest en sindsdien heeft er geen bisschop meer in het gebouw gewoond. Het huis heeft vervolgens dienst gedaan als residentie voor de stadhouders en werd toen 'Herenhof' genoemd. De aanduiding 'bisschopshof' maakt duidelijk dat de plattegrond tussen 1568 en 1576 moet zijn gemaakt. Deze voorlopige datering kan, zoals we nog zullen zien, door andere aanwijzingen nader worden gepreciseerd. Overigens past hierbij nog wel een slag om de arm. Strikt genomen heeft de genoemde datering alleen betrekking op de tekst op de plattegrond. Het is denkbaar – en in enkele gevallen wel zeker – dat de op de plattegrond aangebrachte teksten jonger zijn dan de topografische tekening zelf.

Ten oosten van het bisschopshuis loopt een straat die **'achter by die muer'** heet. Dat is de huidige Singelstraat en het verlengde daarvan, de Schoolstraat. Ten oosten daarvan en in het verlengde van de eerder genoemde stadsmuur zien we een ander deel van de stadsmuur. Daarbij staat: **'dese muer is ock betim[m]ert'**. Bedoeld wordt dat aan de binnenzijde van dit stuk van de middeleeuwse stadsmuur huizen zijn gebouwd.



Grachten en wallen ten oosten van het Sint Walburg- en Martinikerkhof

De afbeelding is 90° naar rechts gedraaid.

Ten oosten van dit stuk van de 'betimmerde' muur bevindt zich een strook die op een bedding lijkt. Daarbij staat geschreven: **'het oude diep sonder waeter'**. Op de plattegrond van Jacob van Deventer zien we op deze plaats geen gracht of watergang, maar een groene strook. De term **'het oude diep'** roept vragen op. Het woord 'diep' wordt in onze bronnen niet gebruikt ter aanduiding van grachten met stilstaand water. Het is niet waarschijnlijk dat de maker van het bijscript zich heeft vergist en 'diep' heeft geschreven terwijl hij 'graft' bedoelde. In de stadsrekeningen wordt een perceel vermeld dat gelegen is op het einde van de wal naast de Poelepoort **'up dat olde stadt (binnen) deep'**.⁸ Dat hier, vlak buiten de stadsmuur, vroeger een gracht heeft gelegen, kunnen we ons wel voorstellen, ook al is die op de bekende vogelvluchtplattegronden van Groningen door het perspectief niet of

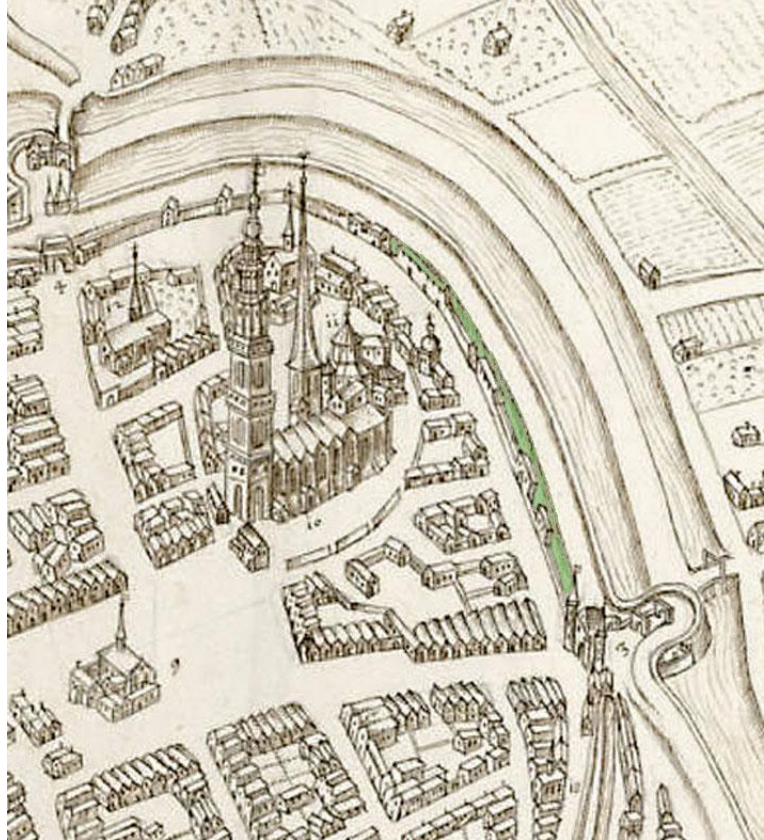
⁸ Bijvoorbeeld: GrA toegang 2100 inv.nr. 7.18 (stadsrekening 1559) fol. 60, en inv.nr. 43 (stadsrekening 1584) fol. 72.

nauwelijks te zien. Een gracht staat ook op recente reconstructies van de Groninger vestingwerken.⁹ Maar een diep met stromend water vraagt om nadere verklaring. Ik kom hierop in hoofdstuk 5 terug.

De noordoosthoek van Groningen op de Austinplattegrond

Op de Austinplattegrond en de andere vogelvluchtafbeeldingen van de stad Groningen uit de tweede helft van de 16^e eeuw is de ruimte tussen de stadsmuur en het bolwerk nauwelijks te zien.

De groen aangezette smalle strook geeft de loop van 'het oude diep sonder waeter' aan.



Ten oosten van de droge bedding van het oude stadsdiep ligt het bolwerk dat eind 15^e eeuw is aangelegd en halverwege de 16^e eeuw is verbreed (**'het bolwerck'**). Bij Van Deventer is dit bolwerk niet als zodanig te herkennen, maar er staan wél stippels op. Dat betekent dat de landmeter er overheen is gelopen en ook hier zijn meetketting heeft gehanteerd.

Ten oosten van het bolwerk zien we twee waterlopen met een groene strook daartussen. De meest westelijke is **'die stadgraft'**. Deze ligt tussen het Ebbingerondeel in het westen en een soortgelijk rondeel ter plaatse van de Poelepoot in het oosten. Het water in de stadsgracht is stilstaand; er is geen verbinding met het stromende water van het Schuitendiep (**'het schute diep'**), dat in de stadsrekeningen vaak wordt aangeduid als **'het (nije) lopende deep'**. Het bijvoeglijk naamwoord **'nije'** (nieuwe) moet verband houden met de nabijheid van het zojuist genoemde, in onbruik geraakte, **'olde'** of **'staende diep'**.¹⁰ Op de groene strook tussen de stadsgracht en het Schuitendiep staat: **'die singgel tusschen poel un[de] ebbinger poert'**. Deze singelwal wordt in 16^e-eeuwse bronnen soms 'kalkwal'

⁹ Zie bijv. J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 64 en Meindert Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (Amsterdam 2009) 14.

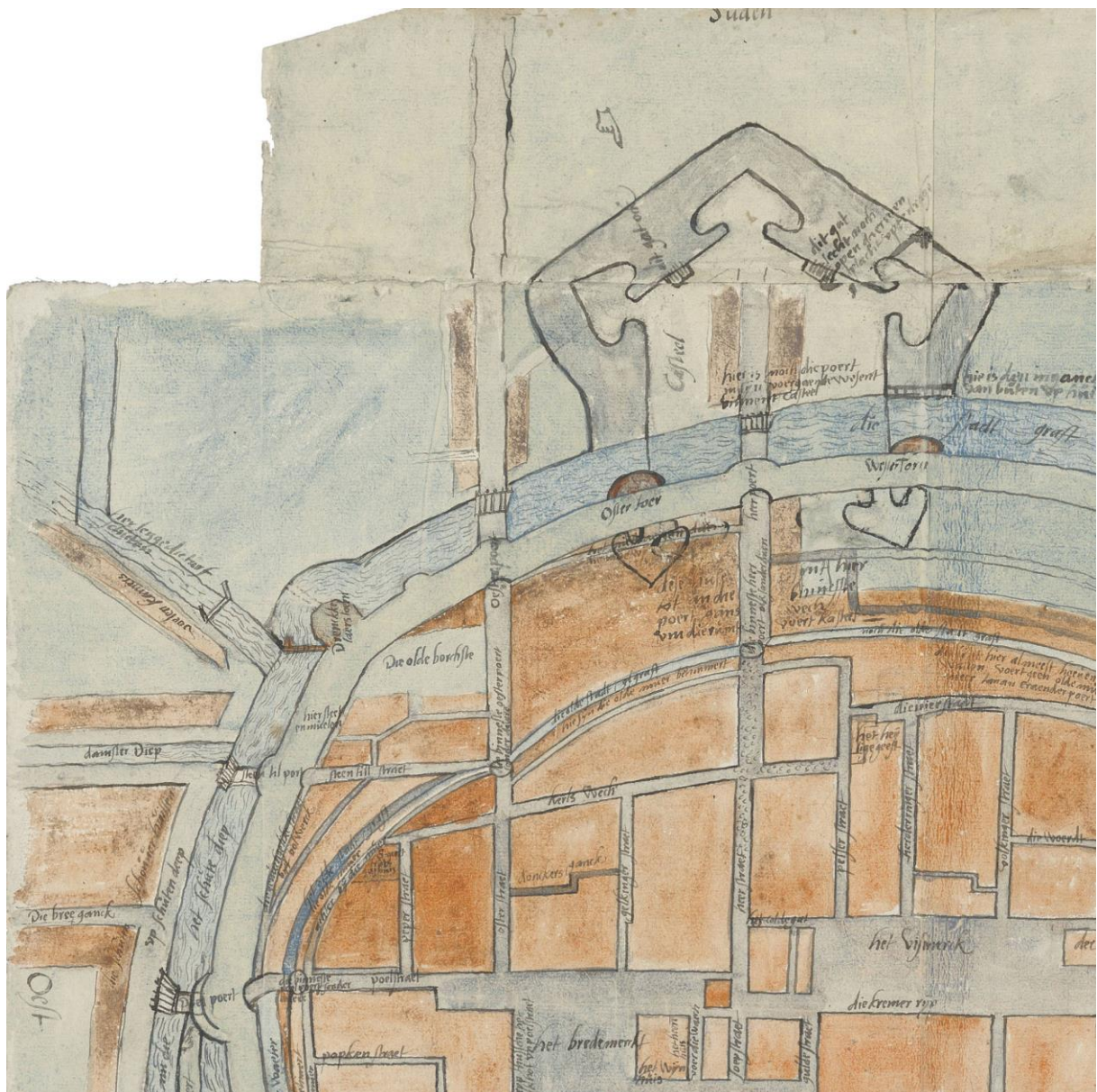
¹⁰ Bijv. GrA toegang 2100 inv.nr. 7.7 (stadsrekening 1548) fol. 55: *des staenden deepes over* en inv.nr. 7.18 (stadsrekening 1559) fol. 60: *dat olde stadt deep* en *des nien lopende depes oever*.

genoemd, naar de kalkbrander die hier zijn beroep uitoefende. Bij de Poelepoort is op het bolwerk een handje getekend dat naar de poort wijst.

Buiten de overkluisde Poelepoort (***Poel poert***) ligt een brug over het Schuitendiep. Daarop is, net zoals bij de Ebbingepoort, een hamei getekend. Ten noorden van deze brug staat in het Schuitendiep een over drie regels verdeelde tekst: ***‘pirchten [?] / hier leggen nu die / turf schute’***. De lezing van het eerste woord is onzeker. Het zou een rare spelling kunnen zijn van het woord *pertse*, dat is afgeleid van het Franse *perche* en ‘staak, lange stok’ betekent. In dit bijschrift vraagt ook het woordje ‘nu’ om nadere aandacht. Deze tijdsaanduiding doet vermoeden dat de turfschippers pas kort tevoren deze aanlegplaats voor hun schuiten zijn gaan gebruiken en dat ze eerder elders aanlegden. Bij de bespreking van het volgende quadrant van de Marburgplattegrond kom ik hierop terug.

Tussen de Grote Markt (*‘het brede merckt’*) in het westen en *‘achter by die muer’* liggen twee blokken met bebouwing. Het meest noordelijke blok wordt aan de noordzijde begrensd door de Sint Jansstraat (***‘sintte johan straet’***) en aan de zuidzijde door de Popkenstraat (***‘Popken straet’***).

Aan de west- (= Grote Markt-) zijde van dit blok staat in twee regels de tekst: ***‘die ryp thusche[n] het / kerckhof un[de] poelstraet’*** (het trottoir aan de Grote Markt Oostzijde).



2 – Het zuidoostelijke quadrant

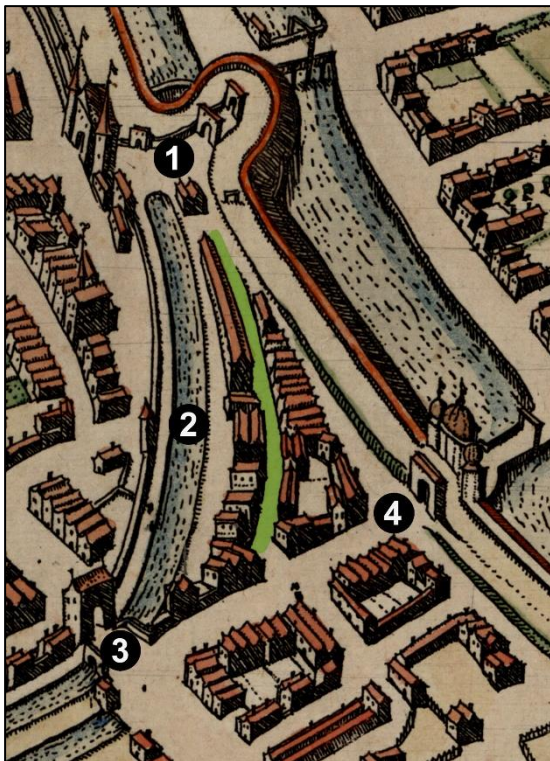
Linksonder, op de rand van het papier en in het verlengde van de Poelebrug, staat de hemelstreek aangegeven: **'Oest'**. Ten westen en ten zuiden daarvan zijn twee blokken met bebouwing getekend. Daartussen loopt een straat: **'Die bree ganck'**. Deze Bredegang is getekend op de plek van de huidige Oudeweg/Nieuweweg. De op de kaart van Haubois als 'Bredegang' aangegeven straat heet nu Tuinstraat.

Hier bevond zich, zoals we uit allerlei bronnen weten, het zogenaamde 'Schuitenschuiverskwartier'. Dat was het buiten de stadsversterkingen gelegen buurtje waar de schippers woonden die hun brood verdienden door turf aan te voeren vanuit de venen in de buurt van Kropswolde en Zuidlaren. Vanaf het begin van de 17^e eeuw haalden ze de turf

uit de venen achter Foxhol. Op deze plattegrond is dit buurtje aangeven als die **'schuten schouuer huissen / up schutendeep'**.

De Poelestraat heeft op de Marburgplattegrond aan de Grote Marktzijde een verbreding. Dat is nog altijd zo. Op de plaats van de middeleeuwse Poelepoort staat: **'die binneste / poelpoert sonder duere'**. De nieuwe Poelepoort wordt aan het oog onttrokken doordat het bolwerk er met een rondeel overheen loopt. Even ten zuiden van dit rondeel zou volgens een in 1588 genomen besluit een nieuw te graven Kattendiep via een stenen 'pijp' (duiker of brug) door het bolwerk worden aangesloten op het Schuitendiep.¹¹

Tussen de Binnen-Poelepoort en de Binnen-Oosterpoort volgen de middeleeuwse stadsmuur (**'die olde muer'**) en daarbuiten de oude stadsgracht (**'het olde stad graft'**) een gekromd tracé. De oude stadsgracht staat ook prominent op de plattegronden van Jacob van Deventer, Braun en Hogenberg, Van Olm en op de Austinplattegrond. Ongeveer parallel aan deze kromme gracht loopt nog een naamloze grijsblauwe strook. Deze straat – ze staat ook duidelijk op de genoemde plattegronden – ligt op de plek waar eerder een watergang heeft gelopen die op recente reconstructies van de stedelijke verdedigingswerken als gracht staat ingetekend. De straat takt ten zuiden van de Poelepoort af van een weg die langs de binnenzijde van het bolwerk doorloopt tot aan de Steentilstraat. Ik ben er niet zeker van dat ik de daarbij geschreven tekst correct lees: **'die genuechgelike straet / bytt bolwerck'**. Van een straat met die naam heb ik nog nooit gehoord. De hier afgebeelde situatie komt wel exact overeen met die op de stadsplattegrond van Braun en Hogenberg van c. 1575.



Het gebied Oosterpoort, Poelepoort en Steentilpoort op de plattegrond van Braun en Hogenberg (1575)

1. Binnen- en Buiten-Poelepoort met rondeel en brug over het Schuitendiep
2. Stadsgracht buiten de stadsmuur
3. Binnen-Oosterpoort
4. Steentilpoort in en op het bolwerk

De met een groene kleur gemarkeerde straat ligt op de plaats waar eerder een kanaal heeft gelopen dat 'Kattendiep' werd genoemd. Vóór de Poelepoort en Steentilpoort staan hameien.

¹¹ Diarium Alting (1964) 722 (31 maart 1588) en Verbaal Hammonius I (GrA toegang 2100 inv.nr. 1.1 fol. 16-18v.

De percelen die gelegen zijn aan de *'genuuechgelike straet'* bij het bolwerk zijn op 10 oktober 1469 voor het eerst in pacht uitgegeven. Dat blijkt uit de aantekeningen van inkomsten uit verpachte percelen, die we in de 16^e-eeuwse stadsrekeningen tegenkomen.¹² Deze datering past bij die van de aanleg van het bolwerk, dat – zoals bekend – door de Groningers in de jaren 1469 en 1470 is opgeworpen om hertog Karel de Stoute buiten de deur te houden.¹³ Van de huizen en 'kamers' die op deze percelen waren gezet heet het dat ze met hun voorkant aan het bolwerk liggen en naar achteren doorlopen tot aan het *'Kattendiep'*. Tussen dit Kattendiep – in de stadsrekeningen ook wel aangeduid als *'dat olde diep'* – en de stadsgracht die aan de buitenzijde langs de middeleeuwse stadsmuur liep, ligt een wal die soms *'Kattendiepwal'* wordt genoemd. De hier gelegen percelen zijn in de stadsrekeningen geregistreerd onder het kopje *'Upt Kattendiep gheleghen tusschen Poelpoert ende Steentill strathe'*. Toen deze percelen in 1559 werden verpacht, werd in de contracten vastgelegd dat de in pacht uitgegeven gronden als tuin of anderszins moesten worden gebruikt en dat ze niet mochten worden bebouwd. Maar er waren enkele particulieren die hier al eerder stukken grond in gebruik hadden genomen en die er ook al bouwsels op gezet hadden. De Raad vond het goed dat deze bleven staan, maar wanneer hij zou besluiten dit gebied voor iets anders te bestemmen, zouden de eigenaren dat moeten accepteren en ook zelf zorg moeten dragen voor de sloop van hun gebouwen.¹⁴ Het resultaat van deze gang van zaken is dat het voormalige Kattendiep er op de eerder genoemde plattegronden als een gewone straat uitziet. Op het Kattendiep kom ik terug bij de bespreking van het zuidwestelijke quadrant van de Marburgplattegrond en in hoofdstuk 5.

In het stadsdeel tussen de Oosterstraat en de stadsmuur zien we de Peperstraat (*'Peper straet'*). Het ten oosten van deze straat gelegen bouwblok grenst aan een straat die in het verlengde ligt van de Schoolstraat en ook weer *'achter by die muer'* heet. Tussen het zuidelijke stuk van deze 'Achter de muur' en de Peperstraat is de plaats van het Geertruidsgasthuis of Pepergasthuis aangegeven: *'S. Geert/truts / gashuis'*.

Van *'het brede merckt'* of Grote Markt takt de Oosterstraat (*'oster straet'*) naar het zuiden af. De middeleeuwse (Binnen-)Oosterpoort is aangegeven met een rondje, net als de oude Ebbingepoort en de oude Poelepoort. Daarbij staat: *'die binneste oesterpoert / sonder duere'*. Volgens kolonel Caspar de Robles, die sinds 1573 's konings stadhouder in de noordelijke gewesten was, hinderden de Binnen-Oosterpoort en Binnen-Herepoort de aanleg van het nieuwe kasteel. Dat was op 6 juni 1575 voor hem reden om de afbraak van beide poortgebouwen te gelasten. Een bijkomende reden voor de sloop was, dat de stenen van de afbraak nodig waren voor de bouw van de dwangburcht. Ondanks protesten van het stadsbestuur zette de stadhouder de afbraak door.¹⁵ De vermelding van de Binnen-Oosterpoort en, zoals we nog zullen zien, ook de Binnen-Herepoort maken duidelijk dat deze bijschriften vóór juni 1575 op de plattegrond zijn aangebracht.

De ten tijde van het maken van de plattegrond functionerende Buiten-Oosterpoort (*'Oesterpoert'*) lag – net als de (Buiten-)Herepoort – in het bolwerk en is bekroond geweest

¹² GrA toegang 2100 inv.nr. 7 (diverse subnummers).

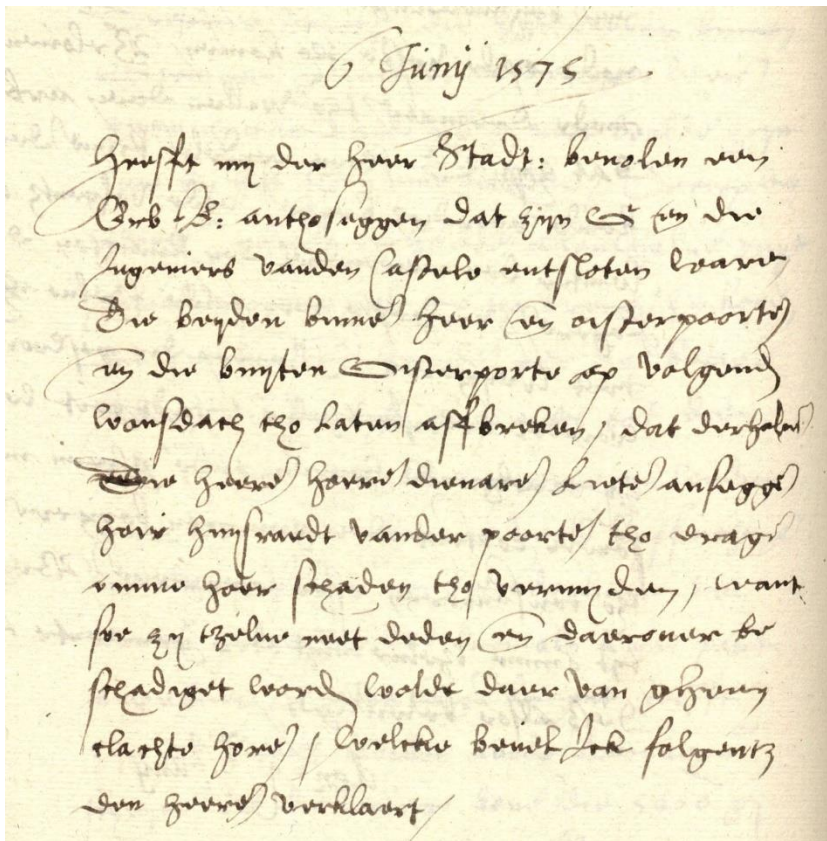
¹³ Sicke Benninge (2012) 84.

¹⁴ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.18 (stadsrekening 1559) fol. 65.

¹⁵ GrA toegang 2100 inv.nr. 1181.4. Desondanks staan beide binnenpoorten nog ingetekend op latere stadsplattegronden, zoals NL-GnGRA_1536_4661 (1594) en NL-GnGRA_1536_6885 (1600).

met een imposant poortgebouw. Net zoals dat het geval is met de Ebbingepoort en de nog te bespreken Buiten-Herepoort is dit poortgebouw niet op de Marburgplattegrond ingetekend. Ook de Buiten-Oosterpoort is in de zomer van 1575 afgebroken. Secretaris Egbert Alting heeft aangetekend dat de sloop is begonnen op 10 juni 1575.¹⁶

Ook op de brug die ten zuiden van de Buiten-Oosterpoort de vóór het bolwerk gelegen gracht overspant, laat de Marburgplattegrond weer een hamei zien.



6 Junij 1575

Greeft my der heer Stadt: burchen van
Erb R: antoseggen dat zijn G en die
Ingenieurs vanden Castele ontsloten waren
Die beyden binnen heer ende Oosterpoorte
in die buyten Oosterpoorte op volgenden
wonsdach te laten afbreken, dat derhalven
den heer hoeren dienaren lieten anseggen hoer
huysraedt vanden poorte te draghen omme
hoer schaden tho vermijden, want soe zy
tzelve neet deden ende daerover
beschadiget worden, wolde [hij]
daervan gheen clachte horen.
Welcke bevel ick folgentz den
heeren verklaert

**Passage uit het verbaal van
syndicus Georgien van
Westendorp**

6 junij 1575

Heefft my der heer Stadt[holder]
bevolen een Erb[are] R[aed]
anthoseggen, dat zijn G[enade]
ende die ingenieurs van den
castele entsloten waren die
beyden binnen Heer ende
Oisterpoerten ende die buyten
Oisterpoorte op volgenden
wonsdach tho laten afbreken,
dat derhalven die heeren hoeren
dienaren lieten anseggen hoer
huysraedt van der poerten tho
dragen omme hoer schaden tho
vermijden, want soe zy tzelve
neet deden ende daerover
beschadiget worden, wolde [hij]
daervan gheen clachte horen.
Welcke bevel ick folgentz den
heeren verklaert.

GrA toegang 2100 inv.nr. 8, blz. 170

Vanaf de oude of Binnen-Oosterpoort loopt de Steentilstraat ('**Steentill straet**') naar het oosten. Net zoals het geval is bij de andere poorten in het bolwerk is alleen de plaats van de Steentilpoort ('**Steentilport**') aangegeven, het poortgebouw is op de Marburgplattegrond niet getekend. Toen de poort in 1517 werd gebouwd, is gebruik gemaakt van bakstenen die beschikbaar kwamen door het slopen van de burcht van graaf Edzard van Oost-Friesland, die van 1506-1514 de functie van landsheer van Groningen en Ommelanden vervulde, maar eind 1514 door de Groningers werd ingewisseld voor hertog Karel van Gelre. Vóór die tijd

¹⁶ Diarium Alting (1964) 303.

bevond zich op deze plaats niet meer dan een – vermoedelijk wel afsluitbare – opening in het 15^e-eeuwse bolwerk.¹⁷

Here- en Oosterpoort vóór de aanleg van het kasteel van Alva.

Detail uit het stadsaanzicht van Braun en Hogenberg (gepubliceerd in 1572)



De Steentilpoort ontleent haar naam aan de brug over het Schuitendiep die omstreeks 1470 moet zijn gebouwd: de stenen til of Steentil. Op de Marburgplattegrond is op de til weer een hamei getekend. De stenen til op deze plaats wordt in 1473 voor het eerst in een oude tekst genoemd.¹⁸ Deze brug is in de maanden maart-mei van het jaar 1574 vervangen door een houten klapbrug.¹⁹ De vervanging van de stenen brug door een ophaalbrug was een eis van stadhouder Caspar de Robles, die – terecht – in de stenen brug een veiligheidsrisico zag. De hamei op de Steentil is een aanwijzing voor de datering van de plattegrond. Nadat de stenen brug door een klapbrug was vervangen, was een hamei immers niet meer nodig. In geval van gevaar kon men eenvoudig de brug ophalen. Hieruit volgt dat de plattegrond vóór maart 1574 moet zijn getekend. Wellicht is in hetzelfde jaar ook de brug voor de Poelepoort door een ophaalbrug vervangen. Mij is daarover niets bekend, maar opmerkelijk is dat de bruggen buiten de Poelepoort en de Steentilpoort op de Marburgplattegrond en die van Braun en Hogenberg op identieke manier zijn weergegeven. Op beide plattegronden zijn de bruggen voorzien van hameien.

¹⁷ Sicke Benninge (2012) 415: *'Item oick wordt inden selven iaer gemaket de poorte voer den Steenen tijl tusschen dat bolwerck, van dessen steen van den groten toren [van de burcht van graaf Edzard].* Gert Kortekaas, 'Archeologie in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000) 4-24, aldaar 18-19.

¹⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 219.1 en 2 (1473): *'hent an den stenen tijll toe, die leget an den Damsaterwech'.*

¹⁹ Stadsrekening 1574 (GrA toegang 2100 inv.nr. 7.33 fol. 244).

De vervanging van vaste bruggen door beweegbare bruggen kan het voor de schuitenschuivers gemakkelijker hebben gemaakt om hun schuiten voortaan af te meren in het ten noorden van de Poelepoort gelegen stuk Schuitendiep. Hun aanlegplaats moet eerder ten zuiden van de Steentil hebben gelegen. Dat de turfschippers hun schuiten daar hebben moeten weghalen zal wel te maken hebben met het feit dat in de jaren 1573-1575 – ook weer op bevel van Caspar de Robles – een verbinding is gemaakt tussen het Damsterdiep en het Schuitendiep. De op deze plek aangemeerde turfschuiten zouden andere vaartuigen in de weg liggen. Vanwege het peilverschil tussen Damsterdiep en Schuitendiep moest er in het Damsterdiep een verlaat worden gebouwd, waarover veel te doen is geweest.²⁰ Tijdens onderzoeken die in de jaren 2007 en 2008 zijn uitgevoerd, hebben archeologen de overblijfselen van het verlaat opgegraven.²¹



Tussen Damsterdiep en Binnen-Oosterpoort

In het verlengde van de brug buiten de Steentilpoort loopt, parallel aan het Damsterdiep (**'damster Diep'**), een weg. Ook aan de zuidzijde van het diep loopt een weg. Benamingen ontbreken hier.

Op de Marburgplattegrond grenzen Damsterdiep en Schuitendiep aan elkaar. Ze zijn van elkaar gescheiden door een lijntje. Dit kan geen correcte weergave van de werkelijkheid zijn. Vóór 1573 bevond zich tussen de beide diepen een overtoom, daarna moet er een brug hebben gelegen die de beide oevers van het Damsterdiep met elkaar verbond.

De maker van de Marburgplattegrond laat het brede bolwerk vanaf de Steentilpoort in een boog naar de nieuwe of Buiten-Oosterpoort lopen. De werkelijkheid was anders: de oostelijke en zuidelijke delen van het bolwerk maakten op de zuidoostpunt van de stad een nagenoeg rechte hoek met elkaar.

Tussen de Steentilstraat en het zuidelijke bolwerk ligt nog een bebouwd gebied met een paar straten. De belangrijkste daarvan is de parallel aan de Steentilstraat lopende Kosterse gang. Deze benaming ontbreekt op de Marburgplattegrond. Ten zuiden van deze straat ligt het voormalige kasteelterrein (**'Die oude borchste[e]'**) van graaf Edzard van Oost-Friesland, die hier van 1506-1514 een burcht heeft gehad. Op deze plaats staat nu het politiebureau. In een oude stad als Groningen is eeuwenlang gegraven. Er is opgehoogd en afgegraven, wallen zijn opgeworpen en geslecht, grachten gegraven en gedempt. Maar ondanks dat alles is ook op de moderne hoogtekkaart nog te zien dat het maaiveld in de buurt

²⁰ GrA toegang 2100 inv.nr. 1094: 'Stukken betreffende het leggen van een nieuw verlaat in het Damsterdiep buiten de Steentilpoort. 1573-1575'.

²¹ A.R. Wieringa e.a., *Graven aan het Damsterdiep te Groningen*, Stadse Fratsen 30 (Groningen 2011).

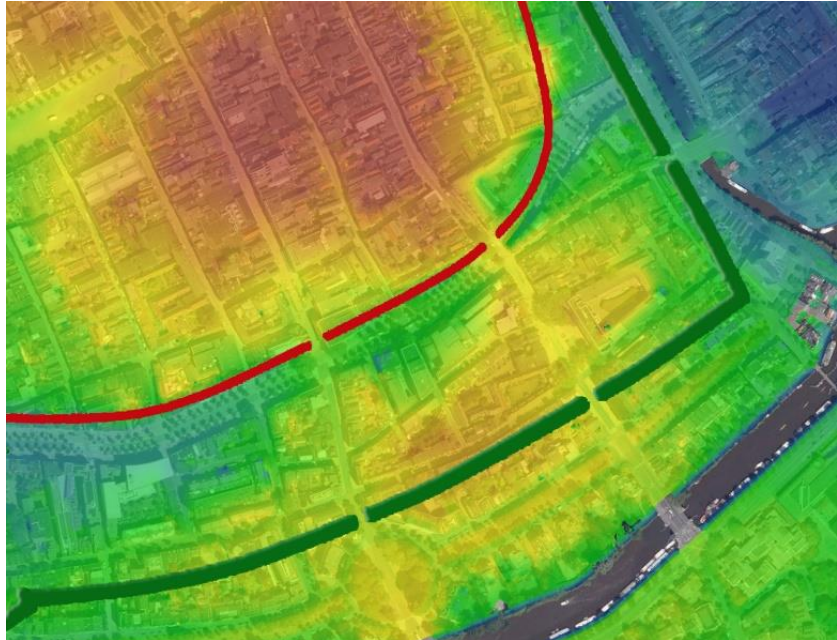
van de Rademarkt wat hoger ligt dan dat in de directe omgeving ervan. Door zijn hoge ligging werd het gebied in de middeleeuwen als akkerland gebruikt. Het stond bekend als de Warnsenwoerd.²²

De middeleeuwse stadsmuur (rood) en het 15^e-eeuwse bolwerk (groen) op de AHN hoogtekaart

Op dit plaatje zijn de grachten weggelaten.

De binnenstad ligt hoog, tussen de stadsmuur en het zuidelijke bolwerk ligt de 'Warnsenwoerd'.

De rode lijn geeft de middeleeuwse stadsmuur aan, de groene lijn toont het tracé van het 15^e-eeuwse bolwerk.



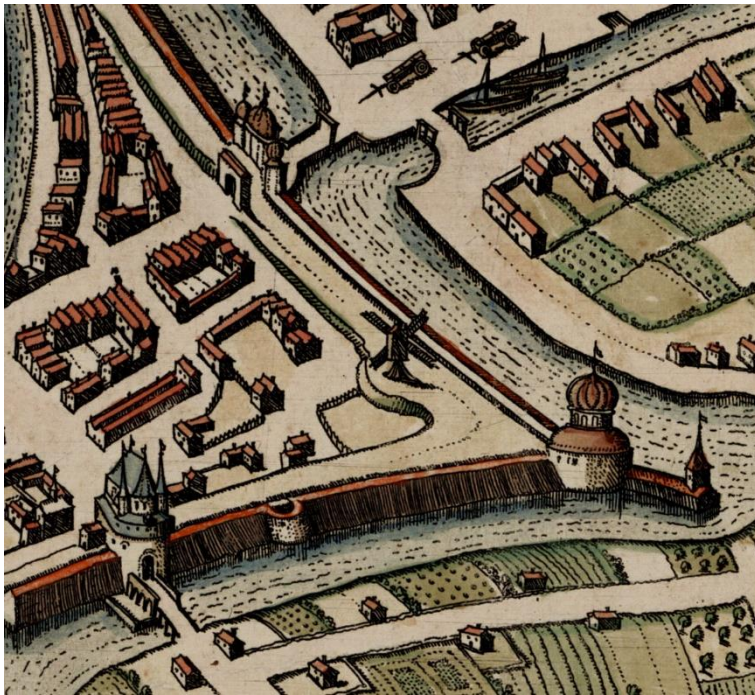
Het bolwerk is in deze hoek van de stad wat ouder dan doorgaans wordt aangenomen. Op grond van een tweetal passages uit de 'Groninger Annalen' wordt meestal verteld dat de met het woord 'bolwerk' aangeduide verdedigingswal in de jaren 1469-1471 is aangelegd.²³ Uit het archiefstuk waarin de Warnsenwoerd wordt genoemd blijkt echter dat het zuidelijke bolwerk in 1465 al bestond.

De Marburgplattegrond laat op het bolwerk bij het kasteel van Edzard een rondeel verdedigingstoren zien (*'Drenckke/laers toern'*). Tussen de Drenkelaarstoren en de Steentilpoort is de plaats aangegeven waar op het bolwerk een molen staat (*'hier steet / en muelen'*). Dezelfde molen staat ook op de plattegrond van Braun en Hogenberg.

Tussen het Schuitendiep en de stadsgracht is bij de Drenkelaarstoren het restant van een gemetselde 'beer' (stenen dam) getekend met daarop een 'monnik' (klein torentje). Deze stenen dam was gebouwd om het stromende water van het Schuitendiep met zijn wisselende peil te scheiden van het stilstaande water in de stadsgracht. Op de Marburgplattegrond – en ook de plattegrond van Braun en Hogenberg – is de beer gehalveerd. Het gedeeltelijke wegbreken van de beer moet samenhangen met een ingreep in de waterloopkundige situatie rondom de stad Groningen, die nog nader onderzocht moet worden.

²² GrA toegang 1473 inv.nr. 29 reg.nr. 145 (1465).

²³ Sicke Benninge (2012) 84.



De zuidoosthoek van de stad Groningen op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg (1575)

Links de Buiten-Oosterpoort, rechts de Drenkelaarstoren met een (gehalveerde) 'beer' en een 'monnik', boven de Steentilpoort met de Steentil over het Schuitendiep en het westelijke uiteinde van het Damsterdiep.

Het Schuitendiep, in feite de gekanaliseerde benedenloop van de Hunze, bereikt bij de Drenkelaarstoren de stad. Dwars op het diep zien we een constructie die kan hebben gediend ter afsluiting van dit vaarwater. Mogelijk lag tussen de beide palen een balk of boom in het water en werd deze 's morgens bij het openen van de stadspoorten zo hoog opgetrokken, dat schuiten er ongehinderd onderdoor konden varen. 's Nachts, als de stadspoorten gesloten waren en ook wanneer gevaar dreigde, werd deze 'valboom' neergelaten en konden vaartuigen niet passeren. Blijkens het bijschrift *h[i]er legge[n] die turf/schueten* werd deze 'buitenboomse' plek ook door turfschippers gebruikt om hun schuiten vast te leggen.



De Volen camers aan de oostzijde van het Schuitendiep

Uitsnede uit de vogelvluchtplattegrond van Egbert Haubois

Aan de noordoostzijde van het Schuitendiep is bebouwing aangegeven met daarbij de woorden '*voelen kamers*'. Op de plattegrond van Egbert Haubois staat hier '*Volen camers*'. Het betreft een buurtje met kleine huisjes. De 'Voelenskameren' worden voor het eerst genoemd in 1515.²⁴ Anders dan men misschien zou denken heeft de naam van het buurtje waarschijnlijk niets met veulens te maken. Ik vermoed dat hij afkomstig is van de familie

²⁴ GrA toegang 1539 inv.nr. 82 reg.nr. 633, in dorso.

Voele of *Vole*. Leden van deze familie komen eind vijftiende, begin zestiende eeuw voor in de naamlijst van het brouwersgilde.²⁵

Tussen de Oosterstraat (**'Osterstraet'**) en de Herestraat (**'Heerstraet'**) liggen twee bouwblokken die van elkaar gescheiden zijn door de Gelkingestraat (**'Gelkinger straet'**). De Oosterstraat en de Gelkingestraat zijn met elkaar verbonden door de Donkersgang (**'Donckers ganck'**). De Gelkingestraat loopt aan de zuidkant dood op de Carolieweg (**'Kerls wech'**). De kriebeltjes in de Herestraat duiden wellicht de vlintenbestrating aan.

In het bebouwde gebied ten zuiden van de Carolieweg lopen drie kromme stroken parallel aan elkaar. De eerste is blauwgrijs van kleur; de tweede heeft de kleur waarmee bebouwing is aangegeven en de derde is weer blauwgrijs. Op de middelste strook staan de woorden: **'hier syn die olde muer betimmert'**. Dat wil zeggen dat ook hier huizen tegen de middeleeuwse stadsmuur zijn gebouwd. De smalle grijze strook ten noorden ervan moet de 'stadsweg' zijn die overal aan de binnenzijde langs de middeleeuwse stadsmuur heeft gelopen. De derde – meest zuidelijke – strook is volgens het bijschrift de bij de stadsmuur horende **'olde stad graft'**.

De oude of Binnen-Herepoort is, net als de andere middeleeuwse poorten, aangegeven met een ovaal. Hierbij staat: **'die binneste Heer/poert ock sonder dueren'**. Dit bijschrift moet geschreven zijn voordat de Binnen-Herepoort is gesloopt. We zagen zojuist dat dit gebouw in juni 1575 op bevel van stadhouder Caspar de Robles is afgebroken.²⁶

Bij de plek waar de Herestraat het in de 15^e-eeuw aangelegde en in de 16^e eeuw verzwaarde bolwerk kruist, staat het woord **'heerpoert'**. Hiermee is de monumentale Buiten-Herepoort bedoeld, die in 1472 bovenop het bolwerk is gebouwd.²⁷ Ten zuiden van deze poort ligt een brug over de stadsgracht, waarop weer een hamei is getekend.

Ter weerszijden van het stuk Herestraat, tussen de middeleeuwse poort en het bolwerk, ligt een blijkens de kleur bebouwd gebied met daarin de tekst: **'dese huse / synt hier / tot an die / binnesste / poert gans / wech / um die rumte voert kasteel'**. De huizen die hier hebben gestaan zijn dus gesloopt om plaats te maken voor het 'kasteel van Alva', de dwangburcht tot de bouw waarvan de hertog van Alva in 1568 opdracht had gegeven. Uit de archieven blijkt dat Caspar de Robles op 11 juli 1570 opdracht heeft gegeven de huizen buiten de middeleeuwse Herepoort **'terstundt aff to breecken'** en dat ze er in 1571 niet meer waren.²⁸ Met dit gegeven kunnen we de eerder gevonden datering van de Marburgplattegrond (vóór 1574) nog wat nader aanscherpen: de kleur van het gebied – die van bebouwde arealen – suggereert dat de topografische tekening vóór de sloop van de betreffende huizen in 1570 is gemaakt, het bijschrift moet juist daarna zijn geschreven. Maar het is niet zeker of we zoveel betekenis mogen hechten aan de kleur die het gebied buiten de Herepoort op de plattegrond heeft.

25 GrA toegang 1325 inv.nr. 82 'gilderol' van het brouwersgilde 1424-1636 (1646) f. 7 (1424), 19v. (1487/1488), 20v. (1497/1498) en 23 (1525).

26 Diarium Alting (1964) 302 (6 juni 1575).

27 Sicke Benninge (2012) 85.

28 Diarium Alting (1964) 176. Uit de stadsrekening van 1571 blijkt dat de huizen in 1571 leeg stonden en daarna zijn gesloopt (GrA toegang 2100 inv.nr. 7.30 fol. 102 evv.).



Alva en zijn kasteel

Links: Ferdinand Alvarez van Toledo, hertog van Alva (1508-1582), opperbevelhebber der Spaanse legers in de Nederlanden in de jaren 1567-1573; uit: Pieter le Clerc, *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden [...]* (Amsterdam 1730-1753) Muller no. 5357.

Rechts: Het 'kasteel van Alva' op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg (1575). De dwangburcht heet hier *Arx Nova* ('Nieuwe Burcht'). Ook de beide Herepoorten en Oosterpoorten staan op het plaatje. De afgebeelde situatie heeft in werkelijkheid nooit bestaan. Toen de dwangburcht in 1577 werd gesloopt, was ze nog niet voltooid en in 1575 zijn op bevel van Caspar de Robles de Binnen-Herepoort en de beide Oosterpoorten gesloopt. Deze poorten zullen ten tijde van het maken van de schetsen voor deze plattegrond nog hebben bestaan.

Het verhaal over het 'kasteel van Alva' is al vaak verteld, het meest recent en het degelijkst door Paul Baks in de jaren 90 van de vorige eeuw.²⁹ Het definitieve ontwerp is van de hand van de Italiaanse duizendpoot Bartolomeo Campi, die in het begin van 1573 bij het beleg van Haarlem om het leven kwam.³⁰ Hoe ingenieur Campi zich het indrukwekkende complex had gedacht is goed te zien op de plattegrond van Braun en Hogenberg. Voor de bouw ervan moest een deel van het bolwerk worden geslecht en zijn vele huizen afgebroken. Grote delen van het muurwerk en de bastions zijn gerealiseerd, maar als gevolg van de politieke ontwikkelingen is het werk nooit helemaal afgekomen. De delen die wél gerealiseerd zijn,

²⁹ Paul Baks, 'De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577', in: *Paleo Aktueel* 5 (1994) 125-129; dezelfde 'Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten'. De dwangburcht van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1568-1577, in: *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen*, red. P. Brood (Groningen 1994) 27-51.

³⁰ https://it.wikipedia.org/wiki/Bartolomeo_Campi.

zijn in 1577 weer gesloopt. Maar ook dat sloopwerk is niet helemaal voltooid: in de 20^e eeuw zijn bij bouwwerkzaamheden op verschillende plaatsen grote stukken muurwerk aangetroffen.

**Sporen van het
'Kasteel van Alva' aan
de Raamstraat en
Jonkerstraat**

Tijdens de grondwerkzaamheden ten behoeve van de bouw van de parkeergarage tussen de Raamstraat en de Jonkerstraat stuitte men op de restanten van het noordwestelijke bastion van het 'Kasteel van Alva'. Op de achtergrond de Coehoornsingel Foto M.A. Douma (1976), NL-GnGRA_818_526



In een memorie uit het jaar 1581 maakte het stadsbestuur van Groningen melding van de schade die de aanleg van het kasteel had veroorzaakt. 'Hierdoor zijn vele burgers hun landerijen kwijtgeraakt. Het terrein ligt nog altijd woest en onbruikbaar. Het is niet geëgaliseerd en weer op de oude hoogte gebracht. Ook de stad zelf lijdt daarvan schade. Die belooft f115 per jaar.'³¹

Op de Marburgplattegrond zijn de contouren van de dwangburcht ingetekend, maar de manier waarop het bolwerk aan beide zijden van de Buiten-Herepoort is weergegeven, doet vermoeden dat dit ten tijde van het tekenen van de plattegrond nog bestond. De ingenieurs die de regie over de aanleg van het kasteel voerden, waren van plan om die stukken van het bolwerk op te nemen in het nieuwe kasteel, en wel als *courtine*³² tussen de beide noordelijke bastions. Deze zijn getekend alsof ze tijdens het maken van de tekening nog niet waren gerealiseerd. Er is een archiefstuk waaruit blijkt dat in de zomer van 1575 aan deze twee 'vleugels' werd gewerkt. Stadhouders Caspar de Robles liet toen weten dat de Binnen-Apoort en de muurtoren achter het Bisschopshof moesten worden gesloopt, zodat de stenen ervan gebruikt zouden kunnen worden voor de bouw van 'twee vloegelen' van het nieuwe kasteel.³³

Dat er ten tijden van het tekenen van de Marburgplattegrond volop gewerkt werd aan de noordzijde van het 'kasteel van Alva' blijkt ook uit het feit dat de Ooster- en Westertoren ('*Ostertoer*' en '*Westertorn*') ter weerszijden van het poortgebouw nog niet zijn gesloopt.

³¹ GrA toegang 2100 inv.nr. 1342.

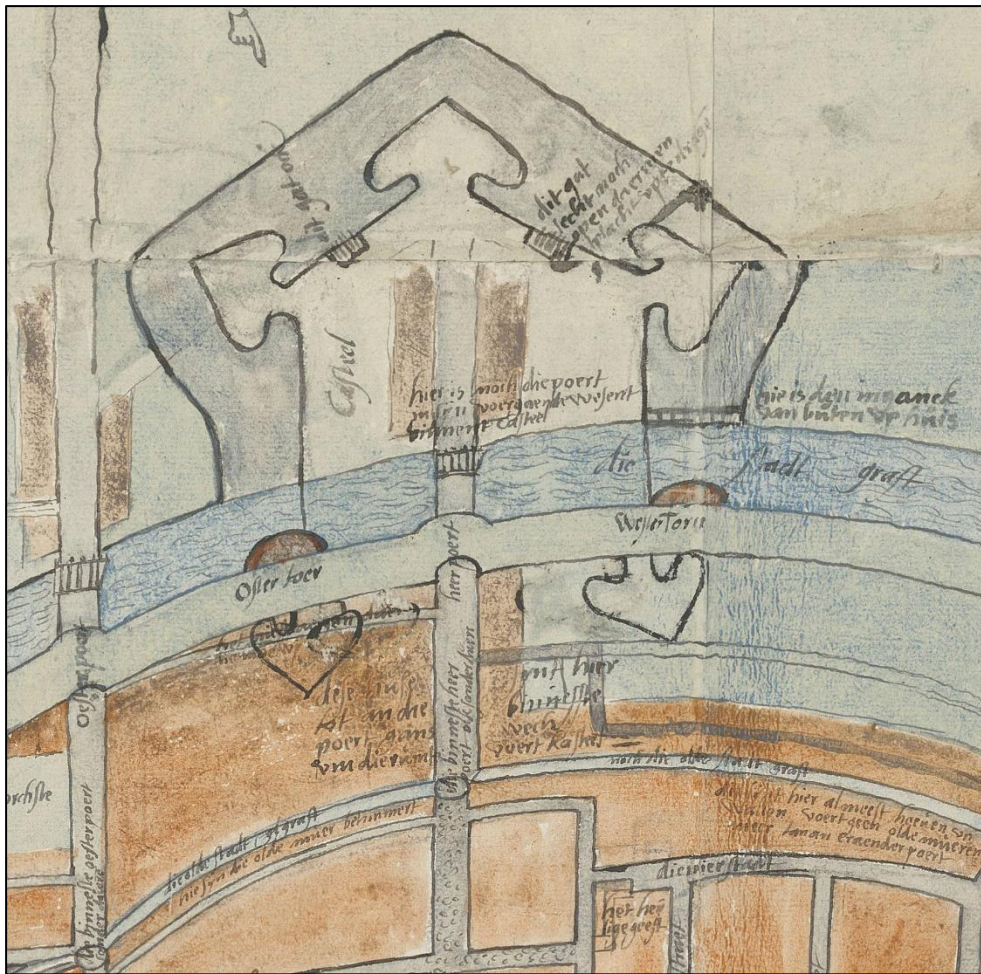
³² Een courtine is het rechte stuk wal tussen twee bastions.

³³ GrA toegang 2100 inv.nr. 1181.6.

De twee torens staan ook op de plattegrond van Jacob van Deventer en het stadsaanzicht van Braun en Hogenberg.

Ten zuiden van het bolwerk, in het midden van de dwangburcht, staat bebouwing aangegeven met daarbij de woorden: **'hier is noch die poert / in zijn voergaende wesent / binnent casteel'**. Dit bijschrift heeft betrekking op de Buiten-Herepoort die nog in haar volle glorie is afgebeeld op het stadsaanzicht en de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg (resp. 1572 en 1575) en de aanleg van het kasteel heeft overleefd.

Tussen de Hereweg en de oostelijke courtine van de dwangburcht staat nog het woord **'Casteel'**.



Het 'Kasteel van Alva' op de Marburg-plattegrond

De voor het tekenen van de contouren van de dwangburcht gebruikte inkt lijkt een beetje zwarter te zijn dan die waarmee de oorspronkelijke plattegrond is getekend en ook donkerder dan die waarmee de bijbehorende teksten zijn geschreven. De schets van het noordoostelijke bastion gaat bovendien door een tekst die ik niet kan ontcijferen. Dit wijst erop dat de contouren van het kasteel zijn ingetekend in een bestaande stadsplattegrond. De onleesbare tekst heeft waarschijnlijk betrekking op het met een smal grijsblauw strookje aangegeven straatje dat aan de binnenzijde van het bolwerk tussen de Buiten-Oosterpoort en Buiten-Herepoort loopt.

Het blad papier waarop de plattegrond is getekend bood onvoldoende ruimte voor het afbeelden van de hele dwangburcht. Om die reden is er, toen men de plattegrond wilde gebruiken om de door de aanleg van het kasteel ontstane situatie in beeld te brengen, aan de bovenzijde een stukje papier aangeplakt. Daarop staan het zuidelijke bastion en delen van de zuidwestelijke en zuidoostelijke bastions. Op de uiterste bovenrand van het opgeplakte stukje papier is de hemelstreek aangegeven: **'Suden'**. Het feit dat dit woord op het toegevoegde stuk papier staat, doet vermoeden dat ook de drie andere aanduidingen van de windrichtingen later op de eerder getekende plattegrond zijn aangebracht.

Halverwege de zuidwestelijke courtine van het kasteel is een gestreept vakje getekend. Daarbij staat te lezen: **'dit gat / lecht noch / open daer men / placht up te drage[n]'**. Een zelfde blokje zien we in de zuidoostelijke courtine. Daarbij staat: **'dit gat ock'**. Het lijkt erop dat tijdens de bouw van het kasteel via deze openingen in de nieuwe courtines verkeer in en uit de stad mogelijk was. Op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg zijn de openingen ook te zien. Bovendien blijkt uit die plattegrond wat uiteindelijk de bedoeling was: het verkeer zou via een opening in de zuidoostelijke courtine in- en uitgaan. Het handje dat op de Marburg-plattegrond bij de zuidoostelijke opening is getekend zou erop kunnen wijzen dat dit het belangrijkste gat was.

Het woord **'noch'** in dit bijschrift bevestigt het idee dat het kasteel is ingetekend op een niet erg lang daarvoor gemaakte plattegrond. Het gebruik van de tegenwoordige tijd (**'lecht'** = ligt) maakt verder duidelijk dat de wal van het kasteel ten tijde van het maken van de schets en het bijschrift geheel of grotendeels was opgeworpen en ook dat hij nog niet was weggehaald. Aangezien het kasteel van Alva in 1577 is geslecht, moet de conclusie zijn dat de schets van het kasteel en de bijschriften daarbij in 1575 of 1576 of nog wat eerder zijn gemaakt. De plattegrond zelf moet, gezien de vermelding van het bisschopshuis aan het Sint Walburgkerkhof en de bebouwing buiten de Binnen-Herepoort tussen 1568 en 1571 zijn gemaakt.

Aan de zuidzijde van de Grote Markt zien we drie blokken, die door twee straten van elkaar worden gescheiden. Ten oosten van deze blokken staat **'het bredemerckt'**. Het meest oostelijke blok is dat van **het 'Wijn/huis'** en **het 'heeren huis'**. Met het 'Herenhuis' is het Raadhuis bedoeld. Ten westen van het Raadhuis loopt een straat, aangeduid als **'voer die waech'**. Bij deze waag moeten we niet denken aan het vrijstaande waaggebouw waarvan we een mooie litho van C.C.A. Last hebben en waarnaar de latere Waagstraat is genoemd.³⁴ Voordat in 1662 het genoemde gebouw werd opgericht, bevond zich de waag in het westelijke deel van het raadhuis, op de begane grond onder een grote zaal. We weten dit dank zij een aantekening van stadssecretaris Egbert Alting, die in zijn ambtelijke dagboek melding maakt van een belangrijke vergadering die op 3 augustus 1564 werd gehouden **'up den raedthuse boven de wage'**.³⁵

³⁴ A.T. Schuitema Meijer, 'De plaats van het waaggebouw te Groningen', *Groningse Volksalmanak* 1956, 68-80, aldaar 78-80.

³⁵ Diarium Alting (1964) 139.

Het volgende straatje is de **'Soepstraet'**. Deze ligt op de plek waar zich nu de Waagstraat bevindt. De naam van de straat wordt in de bronnen op allerlei manieren gespeld.

Suepstrate is een van de varianten die ik vaker ben tegengekomen. De herkomst van deze wat vreemd aandoende straatnaam is niet bekend, maar zal ongetwijfeld te maken hebben met het woord *zuipe, zoep, zuup* of, in het Middelnederlands, *supe*, dat gebruikt werd om vloeibaar voedsel aan te duiden. De daarna volgende straat, de Guldenstraat (**'Gulde[n]straet'**) bestaat nog altijd.

Tussen de Herestraat (*heer straet*) in het oosten en de Folkingestraat (**'Volkering straet'**) in het westen liggen de Pelsterstraat (**'Pelster straet'**) en de Haddingestraat (**'Herderringer straet'**). Tussen de Pelsterstraat en de Haddingestraat is het Heilige Geestgasthuis (Pelstergasthuis) aangegeven: **'het heij / lige geest'**.

De Haddingestraat komt in het zuiden uit en staat haaks op de Nieuwstad (**'die niee stad'**). De Nieuwstad wordt voor het eerst in 1441 genoemd,³⁶ maar bestond toen al zo'n 200 jaar. De Nieuwstad maakt geen deel uit van de ring van straten die 'achter de muur' lagen, maar liep achter een verdedigingswal die al in de 12^e eeuw is aangelegd. De straat ontleent haar naam aan een kleine stadsuitbreiding, die samenhang met de vervanging – halverwege de 13^e eeuw – van de genoemde wal door een stenen stadsmuur-met-gracht. De nieuwe verdedigingswerken kwamen een eindje verder naar het zuiden te liggen, waardoor een smalle strook grond binnen de vesting kwam te liggen: 'de nieuwe stad'.

Op de Marburg-plattegrond ontbreekt de Pelsterdwarsstraat, maar de Haddingedwarsstraat staat er wel op, zij het dat een straatnaam ontbreekt.

Pelsterstraat, Haddingestraat en Folkingestraat komen aan de noordzijde uit op de Vismarkt (**het Vismerck**). Ook het Koude Gat (**het Colde gat**) tussen de Herestraat en de Vismarkt is met naam en al aangegeven.

Kattendiep, Katrijp en Kattenhage

Een goede en door iedereen geaccepteerde verklaring van het toponiem Kattendiep of *Cattendiep* is er niet. Er zijn zoveel verklaringen die min of meer zouden kunnen passen, dat ik ze ook niet alle kan bespreken. Het woord 'kat' in Kattendiep, Katrijp en Kattenhage verwijst volgens de Groningen-kenner J.A. Feith naar de verdedigingswerktuigen die op de nabijgelegen stadsmuur stonden, maar goede argumenten voor deze bewering heeft hij niet.³⁷

De taalkundige Wobbe de Vries heeft erop gewezen dat 'kat' in de Ommelanden vaak voorkomt in de naam van iets onaanzienlijks. Wellicht onder de indruk van de faam die J.A. Feith als Groningen-kenner genoot, verklaarde De Vries echter dat het woord 'kat' in de stad Groningen een heel andere betekenis had.³⁸

³⁶ GrA toegang 1473 inv.nr. 121.1 reg.nr. 98: 'een *stede*, gelegen aan de noordzijde van *der Neijer stad*.'

³⁷ J.A. Feith, *Wandelingen door het oude Groningen* (heruitgave Groningen 1978) 46.

³⁸ W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946) 84 en 85.

Er wordt ook wel gedacht dat het woord 'kat' *paal* zou kunnen betekenen. Zo wordt de straatnaam *Katthagen* in het Duitse Münster (stadsdeel Überwasser) verklaard. Geen enkel woordenboek geeft echter de betekenis *paal* bij 'kat', 'Kate' of 'Katze'. Maar als deze veronderstelling toch juist zou zijn, kan de naam 'Kattendiep' verwijzen naar de palen waaraan vaartuigen werden vastgelegd. De straatnaam 'Kattenhage' in het noordoostelijke deel van de binnenstad zou dan zoiets als 'palissade' kunnen betekenen. Verder zou 'kat' een soort sluis kunnen zijn.³⁹

De genoemde verklaringen moeten concurreren met die waarbij men uitgaat van de betekenissen 'hut', 'modder' of 'met water gevuld gat'.

'Kat' komt ook op andere plaatsen voor in namen van aan water gelegen plaatsen. Toponiemen met het element 'kat' erin lijken vooral achteraf gelegen of weinig waardevolle plekken aan te duiden.⁴⁰ Dat zou in het Groningse geval om verschillende redenen kunnen passen: achter de huizen aan de zuidzijde van de Brugstraat lag een laag en vochtig terrein dat niet of nauwelijks bruikbaar was ('de Segge'). Zoals elders opgemerkt heeft hier een oude bedding van de Drentse A gelopen. Maar ook het Kattendiep zelf was een water van weinig belang. Het stond weliswaar in verbinding met de A, maar naar het oosten toe sloot het nergens op aan. Ook het Kattendiep tussen de Poelepoort en de Steentilstraat was – na onderdeel te zijn geweest van een functionerend kanaal – een watergang zonder nut geworden. Het wekt dan ook geen verbazing dat het letterlijk van de kaart verdwenen is.

Ook het Kattendiep in Appingedam lag wat achteraf. Het was een watergang die achter de huizen van de Solwerderstraat liep en niet in het oog viel. Het was wel ooit van betekenis geweest en werd toen *die Heke* of *Zandtsterdiep* genoemd. Later, toen dat belang was vervallen, ging het 'Kattendiep' heten.⁴¹

Er is ook nog een Kattendiep onder Nieuwolda. Dat is een smalle watergang die ten zuiden van de Hoofdweg vanuit het oosten naar het westen loopt en ten zuiden van Nieuwolda in het Termunterzijldiep uitkomt. Ook dit Kattendiep ligt wat achteraf en is van ondergeschikte betekenis.

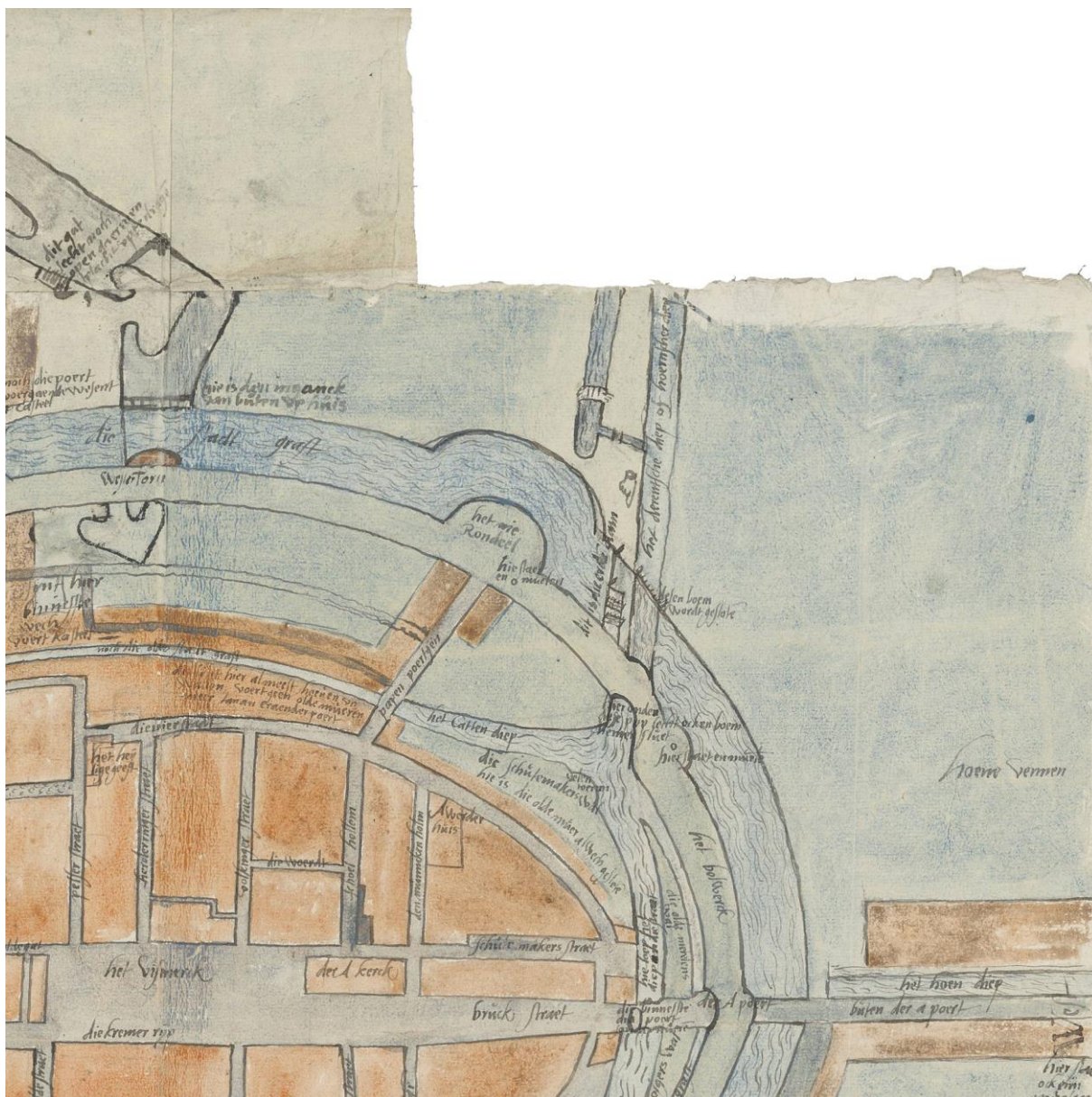
De straat langs het Groningse Kattendiep heet sinds de 16^e eeuw Schuitemakersstraat, maar werd eerder 'Katrijp' genoemd.⁴² Toen de naam 'Schuitemakersstraat' in zwang geraakt was, bleef het oudere toponiem 'Katrijp' in gebruik, nu als aanduiding voor wat nu het 'Kleine der A' heet. Het is mij niet duidelijk hoe het element 'kat' in Katrijp zich verhoudt tot 'katten' in 'Kattendiep' en onzeker is ook of 'kat' in de Groninger toponiemen Kattendiep, Kattenhage en Katrijp naar dezelfde referent verwijst.

³⁹ Zie de buurtschap 'de Kat' in Súdwest-Fryslân, waarvan de naam teruggaat op een sluis. Zie Karel F. Gildemacher, *Friese plaatsnamen: alle steden, dorpen en gehuchten* (Leeuwarden 2007).

⁴⁰ G. van Berkel en K. Samplonius (2018), *Nederlandse plaatsnamen verklaard* (www.etymologiebank.nl) s.v. 'kat'.

⁴¹ Zie ook: Jan van den Broek, *'Omtada Tjada' bestaat niet* (Zwerven door Fivelgo 7). Het Damster Kattendiep is in 1966 gedempt.

⁴² De naam 'Schuitemakersstraat' zou terug kunnen gaan op de schuitemaker Geert Jansz, die in 1570 in de Katrijp woonachtig was (GrA toegang 2100 inv.nr. 1462.167, 22 februari 1570).



3 – Het zuidwestelijke quadrant

Aan het einde van het vorige hoofdstuk is al opgemerkt dat, tussen de Haddingestraat en de Folkingestraat, de Haddingedwardsstraat wel is aangegeven, maar een straatnaam daarbij ontbreekt.

De Nieuwstad ('die niee stad') loopt in een boog om het zuidwestelijke deel van de oude stad heen en komt aan de westzijde uit bij de Schuitemakersstraat. Tegenwoordig heet het tussen de Schoolholm en Munnekeholm gelegen deel van deze straat Torenstraat. Het stuk van de Munnekeholm naar de Schuitemakersstraat is verdwenen.

De Folkingestraat en de Schoolholm (**'Schoel hollem'**) zijn met elkaar verbonden door **'die Woerd'**. In 1523 wordt deze weg als **'Wortstrate'** aangeduid,⁴³ maar stond ook bekend als 'de Woert'. In de negentiende heette deze straat 't Woerdje, welke naam eerst in het bevolkingsregister van 1880 is vervangen door Folkingedwardsstraat. De veldnaam 'woerd' of 'woert' wordt in de binnenstad van Groningen op verschillende plaatsen aangetroffen en verwijst naar de aanwezigheid van oud bouwland.⁴⁴

Aan het westelijke einde van de Vismarkt zien we de Akerk. De naam die dit gebouw hier heeft – **'der A kerck'** – betekent 'kerk van de A'. Vanaf de zuidwestelijke hoek van de Akerk lopen de Munnikeholm (**'den munniken holm'**) naar het zuiden en de Schuitemakersstraat (**'Schuitemakers straet'**) naar het westen. De Schuitemakersstraat wordt in de archieven ook 'Katrijp' genoemd. Op de Katrijp en de Schuitemakersstraat kom ik terug bij de bespreking van het *Cattendiep* (Kattendiep).

Op de westelijke hoek van de Munnikeholm en de Nieuwstad staat het *refugium* van het klooster Aduard, later bekend als het Aduardergasthuis (**'Awerder / huis'**).

Tussen de Nieuwstad en een blauwgrijze strook met de woorden **'noch die oude stad graft'** ligt een gebied dat blijkens de kleur bebouwd is. Dit is in tegenspraak met het bijschrift, dat luidt: **'dij[t] synt hier al meest hoeven un[d] / wallen, voert geen oude mueren / meer tanan craenderpoert'**. Daarmee wil gezegd zijn dat zich hier vooral tuinen en delen van de voormalige stadswal bevinden, en dat er geen stukken van de oude stadsmuur meer zijn tot aan de Kranepoort toe.



Het zuidwestelijke deel van Groningen op de plattegrond van Jacob van Deventer (1565)

⁴³ GrA toegang 1539 inv.nr. 173 reg.nr. 696.

⁴⁴ F.J. Bakker, 'De stad Groningen en de historische stedenatlas', in: F.J. Bakker e.a. (red.), *Stad in Kaart* (Alphen aan den Rijn 1984); J.W. Bloersma, 'De oorsprong van de stad Groningen in archeologisch perspectief', in: *Westerheem* XXXIV 2/3 (1985) 79-98.

Dat er op deze plaats weinig bebouwing was, zien we ook op de plattegrond van Jacob van Deventer. Uit die plattegrond blijkt ook wat de op de Marburgplattegrond getekende donkere grijze lijn met twee haakse bochten betekent. Van Deventer laat hier een weg zien die vanaf de Hereweg naar de weg buiten het Papenpoortje (op de Marburgplattegrond: **'papen poertjen'**) loopt. Ook de dubbele grijze lijn moet waarschijnlijk een weg voorstellen. Het Papenpoortje was een opening die omstreeks 1530 aan het zuidelijke einde van de Schoolholm in de middeleeuwse stadsmuur is gemaakt om vanuit de stad toegang te geven tot de buiten de muur gelegen tuinen die beschermd werden door een kort tevoren aangelegde nieuwe defensieve wal. Op de Marburgplattegrond lijkt **'papen poertjen'** de naam te zijn van de weg die vanaf het Papenpoortje naar het zuidwesten loopt.

Ten zuiden van het bolwerk en de Westertoren (**'Westertorn'**) loopt de blauwe strook die **'die stad graft'** aanduidt. Tegenover de Westertoren is een brug getekend over de gracht die om het nieuwe kasteel loopt. Hierbij staat: **'hie[r] is den inganck / van buten up[t] huis'**. Deze woorden zijn geschreven met de pen waarmee ook de aantekeningen bij de twee gaten in het kasteel zijn aangebracht.

De weg buiten het Papenpoortje loopt in zuidwestelijke richting naar een bastion dat hier het Nieuwe Rondeel (**'het nie Rondeel'**) heet. Dit in 1559 voltooide bastion was ontworpen naar de modernste vestingbouwkundige inzichten en lag op de plaats van de voormalige Aduardertoren. Om die reden werd het ook wel 'Aduarder Rondeel' genoemd. Verwarrend is dat het in de bronnen ook vaak als het 'olde rondeel buiten Papenpoortje' wordt aangeduid. Het bastion dat bij de grote uitleg van Groningen in het begin van de 17^e eeuw op deze plaats werd aangelegd heette om die reden 'de Oude Rondeelsdwinger'.⁴⁵

De weg buiten het Papenpoortje wordt in de archieven ook wel als 'Molenweg' aangeduid. Op de kaart van Haubois heet hij **'Drie meulen straat'** en zijn tegenwoordige naam is Driemolendrift. Een van de molens waarnaar de weg is genoemd, stond op het onderste stuk van een toren (de Aduardertoren), die bij het 15^e-eeuwse bolwerk behoorde.

Het Aduarder Rondeel was een naar het zuiden uitspringende uitbouw buiten dat bolwerk. Vanaf de flanken kon de ruimte buiten de stadswal ter weerszijden van het rondeel onder vuur worden genomen. Op de plattegrond van Van Deventer zijn het rondeel en de molen duidelijk herkenbaar. De plaats van de molen is op de Marburg-plattegrond aangegeven met een klein rondje met het bijschrift: **'hie staet / en muelen'**.

Het zuidelijke einde van de Munnekeholm komt uit op het gedeelte van de Nieuwstad dat nu niet meer bestaat. Aan de zuidwestzijde van de met een blauwgrijze kleur aangegeven weg staat: **'hie is die oude muer al wech gesleten'**. Dit wil zeggen dat ten tijde van het maken van de plattegrond de oude stadsmuur op deze plek al verdwenen was. Dat is opmerkelijk, want op de iets oudere plattegrond van Jacob van Deventer, zowel op de grote afbeelding als op het kleinere zgn. 'carton', is op deze plaats een rode lijn te zien die niets anders kan aanduiden dan de middeleeuwse stadsmuur of sporen daarvan.⁴⁶ Van Deventer moet dit

⁴⁵ 'Aduarder Rondeel' of 'Olde Rondeel' was de meest gebruikelijke aanduiding voor dit opvallende deel van de vesting. De door Gerrit Overdiep gebezigde term 'Bremerbuijk' (**'Bremerbuyck'**) is ontleend aan een uit 1594 daterende mededeling van Anthony Duyck. Zie Lodewijk Mulder (ed.), *Journal van Anthonis Duyck, advokaat-fiscaal van den Raad van State (1591-1602)* deel 1 ('s-Gravenhage/Arnhem 1862) 416.

⁴⁶ Uit de stadsrekeningen is bekend dat er tussen de A en de Munnekeholm een muur heeft gestaan. De resten daarvan zijn aangetroffen tijdens een in 2015 uitgevoerd archeologisch onderzoek. Het betreffende muurwerk dateert uit het begin van de 15^e-eeuw. Het gaat hier dus om een laat-middeleeuwse

stuk stadsmuur nog hebben gezien. Met het oog op de enorme hoeveelheid bakstenen die voor de bouw van het 'Kasteel van Alva' nodig was, is het heel goed mogelijk dat het bewuste stuk stadsmuur omstreeks 1570 is gesloopt. Dat de sloop van deze muur onderdeel was van een plan dat ten tijde van het maken van de plattegrond in uitvoering was, valt op te maken uit het bijschrift op de Marburgplattegrond: 'hier is de oude muur *reeds* gesloopt'.

Even verder naar het zuiden zien we een als '**Cattendiep**' aangeduide waterloop, die in oude archiefstukken meestal eenvoudig als '*dat diep*', *dat olde deep buijten Papenpoerte*' of '*dat olde stadt deep*' wordt aangeduid. Op het eerste gezicht lijkt dit het westelijke uiteinde te zijn van de oude stadsgracht die ten oosten van de weg buiten het Papenpoortje ook als zodanig wordt aangeduid: '*die olde stadt graft*'. Het hier afgebeelde Kattendiep is echter geen onderdeel geweest van de stadsgracht. Het dankt zijn ontstaan aan een 15^e-eeuwse omlegging van de Drentse A of een oostelijke tak daarvan, die ook bekend staat als 'het Maar'. Daarop wijst de geknikte vorm van deze watergang, die ook te zien is op de plattegronden van Jacob van Deventer, Braun en Hogenberg, Van Olm, de Austinplattegrond en die in de 'Dresdener Atlas'. De bocht aan het oostelijke uiteinde van deze bedding doet vermoeden dat hierdoor water heeft gelopen dat vanuit het zuiden werd aangevoerd. Een oudere, natuurlijke bedding van de A of het Maar is iets ten noorden van het Kattendiep aangetroffen in het gebied tussen de Schuitemakersstraat en de Reitemakersrijge.⁴⁷



Het Kattendiep op de Dresdenplattegrond

Deze kaart maakt deel uit van een 'Niederländischer Festungsatlas' die zich bevindt in het Sächsisches Hauptstaatsarchiv in Dresden. Signatuur: Schr 026, F 096, Nr 010

Het noorden is links; het pijltje wijst naar het Kattendiep. Een stadsgracht ten noorden van het Kattendiep ontbreekt.

Dit gebied is waarschijnlijk in de vroege 15^e eeuw opgehoogd en vervolgens van een verdedigingsmuur voorzien. Dit nieuwe stuk van de stadsmuur liep van de Beulstoren tot aan de Ulentoren. De Beulstoren stond halverwege de huidige Torenstraat, de Ulentoren verrees op de oostelijke oever van de A. Het is niet onmogelijk dat ten zuiden van de nieuwe muur ook een gracht is gegraven die beschouwd kan worden als het westelijke verlengde van '*die olde stadt graft*' ten oosten van het Papenpoortje. Die situatie zien we op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg en de daarmee sterk verwante Austinplattegrond. De bij de nieuwe muur behorende stadsgracht ontbreekt echter op de

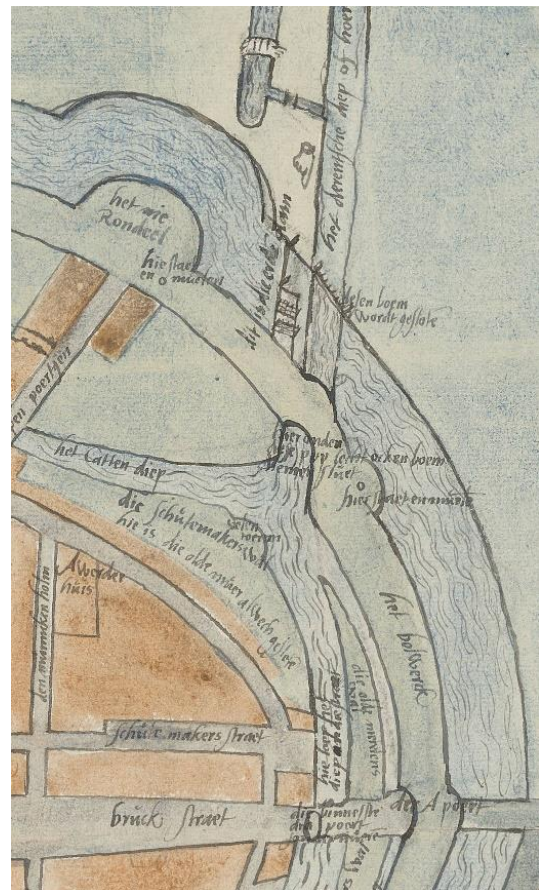
toevoeging aan de 13^e-eeuwse ommuring van de stad Groningen (M.J.M. de Wit e.a., *Archeologisch onderzoek aan de Reitemakersrijge 2-8 te Groningen*; MUG-publicatie 2016-97 (Leek 2016).

⁴⁷ Jan van den Broek, *Langs de Drentsche Aa* (2019) 67-72.

Marburgplattegrond, de Dresdenplattegrond en ook op die van Jacob van Deventer. Zeker is wel dat ten noorden van de omgelegde bedding langs de muur een strook grond ('wal') lag die op de Marburgplattegrond als **'die schutemakers wal'** is aangeduid. Nadat dit deel van de verdedigingsgordel als gevolg van de aanleg van nieuwe vestingwerken zijn militaire betekenis had verloren, is de wal door enkele schuitemakers in gebruik genomen om er hun werven in te richten.

Het woord 'Kattendiep' zijn we ook in het zuidoostelijke quadrant tegengekomen. Niet als gracht of watergang, maar als een straat of steeg die in de 16^e-eeuwse bronnen 'Kattendiep' wordt genoemd. De vraag dringt zich op of we hier te maken hebben met de uiteinden van een en dezelfde watergang die gedeeltelijk is gedempt. Ik kom daarop terug in het hoofdstuk 'Schuitendiep, Kattendiep en Zuiderdiep'.

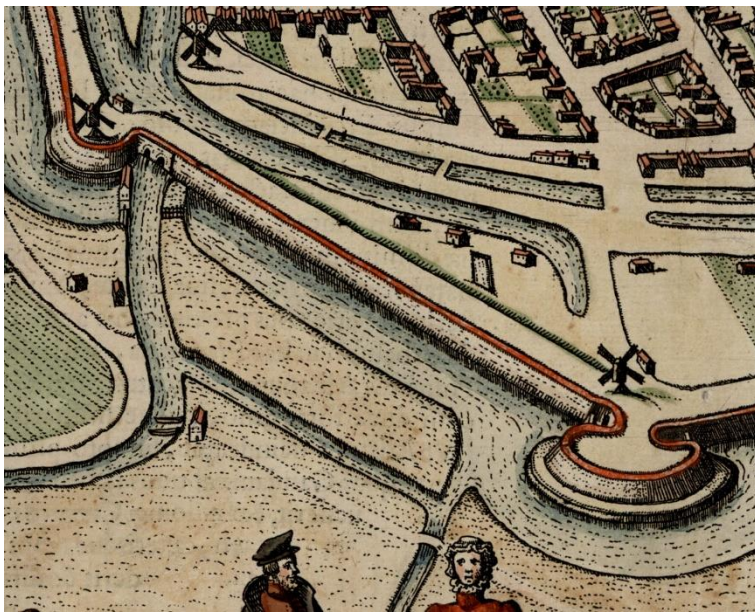
Enkele decennia na het tekenen van de Marburgplattegrond zijn het Kattendiep en de oude stadsgracht vergraven tot Zuiderdiep. Ook op dat onderwerp kom ik terug in 'Schuitendiep, Kattendiep en Zuiderdiep'.



Van het Hoornsediep en het Maar in het zuiden (boven) tot Brugstraat en Apoorten in het noorden (onder)

Ten noorden van de plek waar het Kattendiep in de A uitkomt, staat het woord **'Uelen / toernn'**. Zoals we eerder zagen heeft de Ulentoren inderdaad op die plek gestaan, maar de afstand tussen deze toren en de Schuitemakersstraat is op de Marburg-plattegrond veel te groot. De Ulentoren stond ongeveer op de plek waar de huidige Reitemakersrijge op het Kleine der A uitkomt. Ter hoogte van deze toren bevond zich een deur in de stadsmuur die

toegang gaf tot de Schuitemakerswal. Deze deur werd 'Ulenpoertyen' genoemd.⁴⁸ De toren was deels gesloopt; op het onderste stuk ervan was in 1543 door Willem van Larrelt een molen gezet.⁴⁹ Deze molen op de Ulentoren is op de meeste plattegronden ingetekend, maar op de Marburgplattegrond ontbreekt het rondje waarmee de plaatsen van andere molens zijn gemarkeerd. Daarbij staat dan ook nog de tekst: 'hier staat een molen'. Dit doet vermoeden dat de tekenaar de molen inderdaad niet heeft gezien. Als dat zo is, hebben we daarmee opnieuw een aanwijzing voor de datering van – althans – de tekst op de plattegrond. We weten uit de stadsrekeningen dat de molen op de Ulentoren in 1571 is afgebroken, waarna de molenaars hem buiten de Ebbingepoort op de oever van het Selwerderdiep weer hebben opgebouwd.⁵⁰ De tekst op de Marburgplattegrond moet dus na 1571 zijn aangebracht.



De zuidwesthoek van Groningen op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg

Linksboven het Grote- of Marwixrondeel met de Marwixpijpen, rechtsonder het in 1558-1559 gebouwde 'Nieuwe Rondeel', dat ook 'Aduarder Rondeel' of het 'Olde Rondeel buiten Papenpoortje' werd genoemd. Het hockeystick-vormige water ten noorden van het bolwerk heet op de Marburgplattegrond *Cattendiep*. De stadsgrachten ten noorden ervan ontbreken op die plattegrond.

Overigens geeft de in de archieven gedocumenteerde afbraak van de molen op de Ulentoren ook een indicatie voor de datering van de topografische tekening die ten grondslag heeft gelegen aan de gegraveerde vogelvluchtplattegrond die in 1575 in het tweede deel van de *Civitates orbis terrarum* van Georg Braun en Frans Hogenberg te Keulen het licht zag. We zijn gewend om aan die afbeelding het jaartal 1575 te hechten, maar we moeten daarbij in het achterhoofd houden dat de oorspronkelijke tekening vóór 1571 moet zijn gemaakt. Deze opmerking geldt uiteraard ook voor aan Braun en Hogenberg verwante afbeeldingen, zoals de Austinplattegrond.

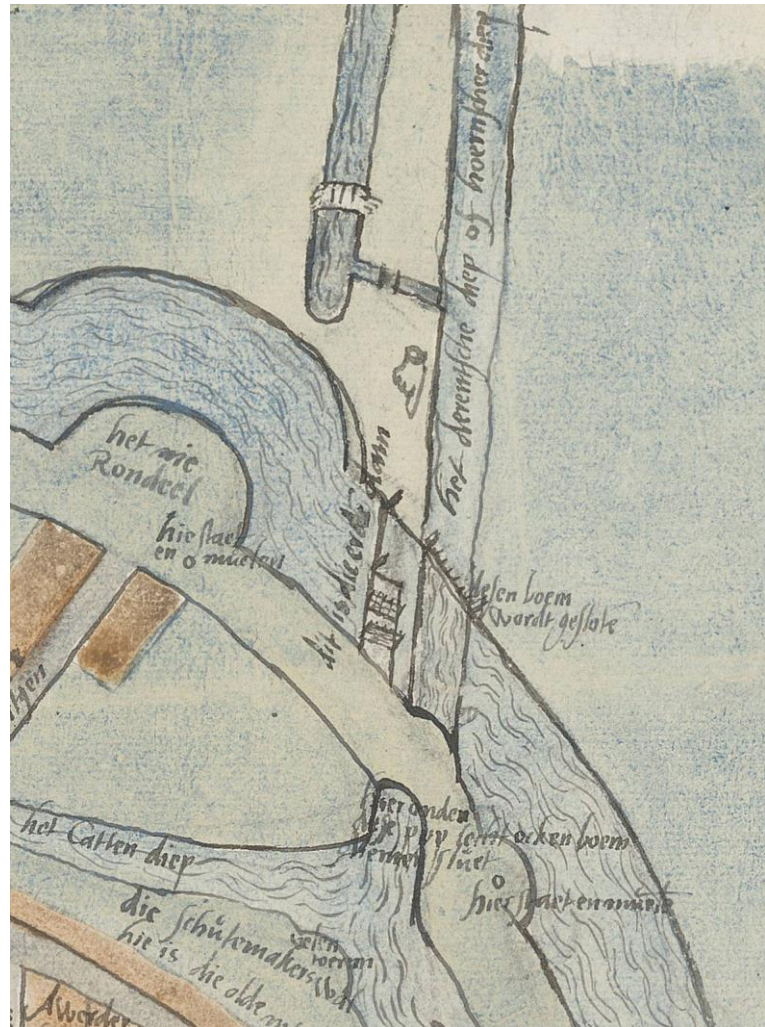
Via een waterpoort onder het in de eerste helft van de 16^e eeuw verzwaarde aarden bolwerk komt het Hoornsediëp (Drentsche Aa of gewoon A) de stad binnen. Deze doorgang

⁴⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.6 (stadsrekening 1546-1547) f. 86. In een akte van 1527 is sprake van de deur *de [die] daer uuthgheet bij den Ulentoern* (Diarium Alting (1964) 50).

⁴⁹ GrA toegang 2100 inv.nr. 462, akte van 20 november 1543 (Register Feith 1543.8).

⁵⁰ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.30 (stadsrekening 1571) fol. 118; Bert Tuin, 'Historische topografie en grondgebruik van de buurmandes bij het Boterdiep in de 16e en 17e eeuw', in: J.Y. Huis in 't Veld e.a., *Opgravingen aan het Boterdiep te Groningen. De ontwikkeling van vuilstort tot voorstad*. Stadse Fratsen 35 (2015) 65-88, aldaar 72-73.

werd gevormd door een tweetal gemetselde ‘pijpen’. Naar jonker Jasper van Marwijk, die in 1522 als stadhouder van de hertog van Gelre naar Groningen kwam, werd deze waterpoort ‘de Marxwixpijpen’ genoemd.



Bij de Marxwixpijpen

Het Hoornsdediep is op de Marburgplattegrond aangeduid als **‘het derentsche diep of hoernscher diep’**. Het afgebeelde stuk van het Hoornsdediep is een gegraven kanaal. Links (ten oosten) daarvan zien we het noordelijke uiteinde van ‘het Maar’ of ‘Zijlmaer’ dat mogelijk een overblijfsel is van de oude bedding van de Drentsche Aa. Dit Maar en het Hoornsdediep zijn met elkaar verbonden door een verbindings-slootje, waarover een brug ligt.

Zoals we met betrekking tot de plaats van de Ulentoren al zagen, is de weergave van de zuidwestelijke hoek van Groningen op de Marburgplattegrond verre van accuraat. Ze wijkt dan ook sterk af van die van de andere bekende plattegronden. Daarop liggen het Aduarder Rondeel of ‘Olde Rondeel buiten het Papenpoortje’ en het nog te bespreken Marxwixrondeel veel verder uit elkaar dan op de Marburgplattegrond. Dienovereenkomstig liggen op de laatstgenoemde plattegrond het Maar en het Hoornsdediep vlak naast elkaar, terwijl de andere plattegronden een veel grotere tussenruimte laten zien. Dat geldt overigens niet

voor de plattegrond van Van Deventer, waarop de verhoudingen wel juist zijn, maar het Maar ontbreekt.⁵¹

Ten noorden van het bruggetje over de watergang tussen het Maar en het Hoornsediëp is op de Marburgplattegrond een handje getekend dat naar een aarden dam in de stadsgracht wijst. Met de bouw van deze dam is in 1561 begonnen en in 1563 was hij klaar.⁵² Deze waterscheiding was nodig om de werking van eb en vloed – en daarmee slibafzetting – in de stadsgracht te voorkomen en om in voorkomend geval voldoende water te kunnen houden in de stadsgracht ten oosten van de dam.⁵³ Het Hoornsediëp had een wisselend peil, zodat de stadsgracht in droge tijden droog zou kunnen vallen wanneer het water daarin niet werd vastgehouden. De tekening wekt de indruk dat het noordelijke deel van de waterscheiding bestond uit een aarden dam die met hekken was afgesloten, terwijl het zuidelijke deel werd gevormd door een gemetselde ‘beer’ met twee ‘monniken’ erop. Links ervan staat: **‘dit is die erden dam’**. Maar helemaal duidelijk is de tekening niet. Ten westen van wat ik als een aarden dam interpreteer, zijn ter weerszijden van het Hoornsediëp doorgaande lijnen getrokken. Deze moeten waarschijnlijk de twee beren voorstellen waartussen het Hoornsediëp de stadsgracht kruiste. Dat lijkt ook bij Jacob van Deventer het geval te zijn. Uit de stadsrekeningen blijkt verder dat de oostelijke beer in 1566 is ingestort.⁵⁴ De vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg laat de situatie zien zoals die kort daarna was. Op die afbeelding zien we aan de westzijde een stenen beer en aan de oostkant een dam met een hek erop.

Voor vaartuigen die vanuit het zuiden via het Hoornsediëp naar Groningen voeren, kon de doorgang op twee plaatsen worden versperd: aan de zuidzijde van de stadsgracht en onder de Marwixpijpen. Zoals eerder opgemerkt naar aanleiding van de versperring in het Schuitendiep, gebeurde dat dagelijks bij het sluiten van de stadspoorten – of wanneer gevaar dreigde – door dwars op het vaarwater een drijvende boom te leggen. Aan de

⁵¹ Zie ook: Jan van den Broek, *Langs de Drentsche Aa*, 75 bijschrift.

⁵² GrA toegang 2100 inv.nr. 7.20 (stadsrekening 1561), o.a. f. 260 (17 augustus), 263 (24 augustus), 266 (12 september) en 268 (23 september); GrA toegang 2100 inv.nr. 7.22 (stadsrekening 1563) f. 284-294, alsook o.a. f. 238, 243 en 254.

⁵³ GrA toegang 2100 inv.nr. 1276.2: Briefwisseling tussen het Groninger stadsbestuur en Margaretha van Parma naar aanleiding van het door laatstgenoemde op 14 mei 1561 vastgestelde appointment. 27 juni - 22 september 1561. Concepten en afschriften, met aantekeningen van syndicus Hessel Aysma. Het betreffende stuk (1276.2.6) is nr. 6 in deze bundel (scans 34-37).

⁵⁴ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.25 (stadsrekening 1566) f. 242 en 250. De schade was waarschijnlijk het gevolg van ongewone overstromingen. Op 14 februari 1566 was er ‘een groot water’, waardoor buiten de Apoort hoven en huizen overstromden en vee verdronk (‘Geschiedkundige aantekeningen over de krijgsbedrijven in en nabij Groningen van 1566-1581’. W.B.S. Boeles, ‘Geschiedkundige aantekeningen over de krijgsbedrijven in en nabij Groningen van 1566-1581’, in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* 7 (1870) 274-285, aldaar 274). De stadsbestuur zond op die dag schepen naar het ‘legelant’, waarschijnlijk de streek ten westen en zuidwesten van de stad, om mensen en vee te bergen (GrA toegang 2100 inv.nr. 7.25, stadsrekening 1566, f. 414). De stadsbouwmeester verantwoordde op 17 februari de kosten van het herstel van dijken en wegen, die ‘dorch grote waters noeth’ waren beschadigd (GrA ib. f. 229). Niet alleen in Stad en Lande, maar ook elders in de Nederlanden richtten overstromingen op 13 en 14 februari 1566 schade aan (M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland II, De periode 1400-1600*. Sociaal geografische studies 13 (Assen 1975) 612-616).

zuidzijde van de stadsgracht staat: **'desen boem / wordt gesloten'** en onder het bolwerk lezen we: **'hier onder / dese pyp lecht ock en boem / die men sluet'**.

Op het rondeel ten noordwesten van de Marwixpijpen – in de archieven *'het grote rondeel bij de pipe'* of *'Marwixrondeel'* genoemd – is met een klein rondje de plaats van een molen aangegeven: **'hier staet en muelen'** is erbij geschreven. De molens die Willem van Larrelt in 1543 op de Ulentoren en het Marwixrondeel had gezet staan beide op de plattegrond van Jacob van Deventer en de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg.⁵⁵ Op de eerstgenoemde afbeelding zien we ook een dam of brug over het Kattendiep; deze ontbreekt op de Marburg- en Dresden-plattegrond, die van Van Olm en de vogelvluchten van Braun en Hogenberg en de Austinplattegrond. Uit de akte waarbij het stadsbestuur Willem van Larrelt het gebruiksrecht op *'het grote Rundel by de pipe'* toestond, blijkt dat wat we op de plattegrond van Van Deventer zien geen dam is, maar een brug. In het bedoelde document is vastgelegd dat de stad het hout voor de brug zou betalen, maar dat Willem van Larrelt voor de bouw en het onderhoud ervan zou moeten zorgen.⁵⁶

In het grote groene vlak rechtsboven op de Marburgplattegrond staat **'Hoene venne'**. Daarmee is de Zuidhoen bedoeld, het laaggelegen grasland ten zuiden van de Hoensloot die later Hoendiep is gaan heten. Het gebied ten noorden van de Hoensloot, tot aan het Reitdiep, heette Noordhoen. De Hoenen waren twee polders die tot de zgn. Groninger Stadstafel (het stadsgebied buiten de muren) behoorden. Tot c. 1360 waterden ze via de Hoensloot op de Drentsche Aa, binnen de stad eenvoudig A geheten, af. Daarna is de verbinding tussen de Hoensloot en de A afgesloten en de stroomrichting omgedraaid. Sindsdien stroomde het water van de Hoenen naar het westen, waar het in het Eelderdiep en het Peizerdiep (de Hunsinge) uitkwam.⁵⁷

Op de Marburgplattegrond zien we ten noorden van **'het hoen diep'** een weg die **'buten der a poert'** (nu Aweg) heet. Op de rand van het blad papier, haaks op het Hoendiep en de Astraat staat het woord **'West'**. Onder dat woord staat nog **'hier staet / ock ein / muelen'**. Deze molen is ook door Jacob van Deventer op zijn plattegrond en 'carton' ingetekend.

Ten westen (= op de plattegrond rechts) van de Schuitemakersstraat en de parallel daaraan lopende Brugstraat (**'bruck straet'**) zijn drie watergangen getekend, van elkaar gescheiden door twee smalle stroken land. In de meest oostelijke waterloop staat ter hoogte van de Schuitemakersstraat: **'hier loep[t] het / diep an die straet'**, wat wil zeggen dat de Schuitemakersstraat – oudtijds 'Katrijp' geheten – direct aan het Adiep of de A ligt. Die situatie bestaat nog altijd: de huidige Schuitemakersstraat is een deel van de Katrijp, waarvan het noord-zuid lopende stuk nu 'Kleine der A' heet en evenwijdig aan het water loopt.

Alvorens de ten westen van de A gelegen watergangen en stroken land te bekijken richten we onze aandacht op het westelijke verlengde van de Brugstraat, de straat dus die nu Astraat heet.

⁵⁵ Zoals reeds vermeld is de molen op de Ulentoren in 1571 afgebroken, die op het Marwixrondeel is in de nacht van 22 op 23 januari 1576 tijdens een zuidwesterstorm omgevallen. Zie *Diarium Alting* (1964), 321.

⁵⁶ GrA toegang 2100 inv.nr. 462, 1 februari 1543.

⁵⁷ Jan van den Broek, *Een stad apart* (Assen 2007) 247 en 251 en *Arbere en het Aduarderdiep* (Groningen en het Drentse water 6) 57.



Bij de
Apoorten

Ten westen van de Brugstraat staat eenzelfde ovaaltje, als waarmee op deze plattegrond de eerder genoemde middeleeuwse Ebbingepoort, Poelepoort, Oosterpoort en Herepoort zijn aangegeven. Hier lezen we: **'die binneste / dra poert / sonder dueren'**. De plaats van het ovaaltje is onjuist. Het symbooltje is aan de oostzijde van de A getekend, terwijl de destijds bestaande Binnen-Apoort ten westen van de A stond, tussen het huidige Lage der A en de Sledemenerstraat in. Op de plaats van het ovaaltje heeft echter wel degelijk een poort gestaan. Een poort op die plaats wordt onder meer genoemd in een document uit het jaar 1404,⁵⁸ een mogelijk bij deze poort horende toren wordt al in de 13^e eeuw vermeld,⁵⁹ en in 2009 werden tijdens werkzaamheden aan de landhoofden van de Abrug en het riool in de Brugstraat onverwachts funderingspalen aangetroffen die van een poortgebouw kunnen zijn geweest.⁶⁰



De Binnen-Apoort

Het plaatje geeft een aanblik van de in 1517 gebouwde Binnen-Apoort, gezien vanonder de Buiten-Apoort, die in 1559 tot stand kwam. Reproductie van een in 1754 door C. Pronk gemaakte tekening (1934)
Groninger Archieven NL-GnGRA_1536_4976

⁵⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 190.2 (14 februari 1404): *'buten der Apoerte / tuschen den depe ende der stad grave'*.

⁵⁹ P.J. Blok e.a. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, 2 dln. (Groningen 1896-1899) nr. 132 (14 februari 1262/14 februari 1263).

⁶⁰ Froukje Veenman en Bert Tuin, 'Verslag archeologie in 2009' in: *Hervonden Stad* 15 (2010) 6-32, hier 8.

Het 12^e-eeuwse poortgebouw op de oostelijke oever van de A is tussen 1511 en 1534 gesloopt.⁶¹ Al eerder was in het kader van de aanleg van een nieuwe verdedigingsgordel rond de stad Groningen (1469-1471) enkele tientallen meters verder naar het westen een nieuwe houten poort gebouwd. Deze is in 1517 vervangen door een in baksteen opgetrokken poortgebouw, dat eeuwenlang bekend stond als de ‘Binnen-Apoort’. Bij de bouw ervan is gebruik gemaakt van stenen van het afgebroken kasteel van graaf Edzard van Oost-Friesland in de zuidoosthoek van de stad.⁶² Toen stadhouders Caspar de Robles in 1575 de afbraak van deze poort eiste om de stenen te kunnen gebruiken voor ‘het kasteel van Alva’, protesteerde het stadsbestuur. De poort was, aldus de heren, ‘door onze lieve voorouders met gemeenschapsgeld gebouwd ter verdediging en tot sieraad van de stad’; van afbraak ervan wilden ze niet weten.⁶³ De stadsbestuurders van 1828 hadden minder respect voor het voorgeslacht. Voor hen was de Binnen-Apoort een hinderlijke sta-in-de-weg die het veld moest ruimen voor de vooruitgang.

De op de Brugstraat aansluitende weg gaat via de Buiten-Apoort (hier aangeduid als ‘**der A poert**’) onder ‘**het bolwerck**’ door. Ten westen van de Buiten-Apoort ligt een brug over een brede gracht. Het Hoendiep en de Aweg (‘*buten der a poert*’) heb ik al eerder genoemd. Het westelijke bolwerk ligt – anders dan dat aan de andere zijden van de stad – niet op de plek waar in de jaren 1469-1471 een verdedigingswal is opgeworpen. Die lag op de smalle strook tussen de A en het Menrediep.⁶⁴

Het in de jaren 1528-1531 opgeworpen westelijke bolwerk – dat halverwege de 16^e eeuw nog eens werd verzwaaard – begon in het zuiden met het Grote- of Marwixrondeel ten westen van de A tegenover de Ulentoren en eindigde met het Kleine Rondeel bij de Kranepoort in het noordwesten.⁶⁵ De beide rondelen bestonden al in 1534. Dat blijkt uit een post in de stadsrekening die melding maakt van de verpachting van de gracht tussen beide punten.⁶⁶ Ook de al besproken waterpoort (‘Marwixpijpen’) dateert uit de Gelderse tijd. De op de plattegrond ‘*der A poert*’ genoemde Buiten-Apoort is omstreeks 1530 in hout opgetrokken en in 1553, toen het bolwerk werd verzwaaard, vervangen door een stenen poortgebouw.⁶⁷ Omstreeks 1620 is deze poort afgebroken in verband met de aanleg van de nieuwe fortificatiewerken.

Tussen de A en het bolwerk zien we op de Marburgplattegrond nog een groene en een blauwgrijze strook. Deze zullen we in het volgende hoofdstuk nader bekijken.

⁶¹ Jan van den Broek, *Welke Apoort bedoelt u?* (2013) 27.

⁶² Sicke Benninge (2012) 414-415.

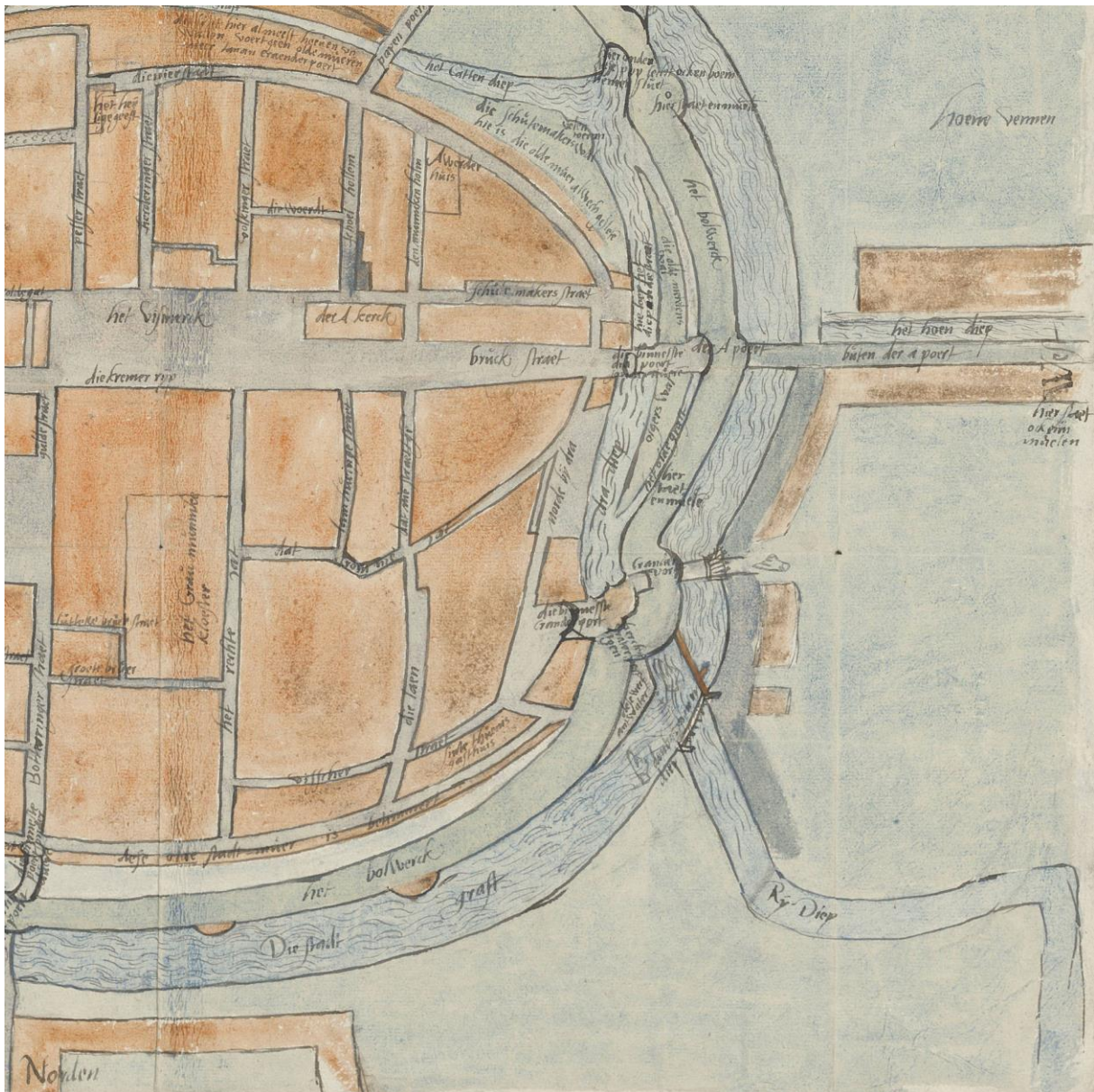
⁶³ Diarium Alting (1964) 334-335.

⁶⁴ Sicke Benninge (2012) 414.

⁶⁵ De jaartallen zijn ontleend aan enkele akten in het stadsarchief: toegang 2100 inv.nr. 774 (12 december 1531) 443 (14 februari 1531) en 848 (25 februari 1531).

⁶⁶ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.2 (stadsrekening over 1536) fol. 25.

⁶⁷ De Apoort en Kranepoort zijn ‘*uth holtwarck tot sten verbetert und verandert worden*’ (Abel Eppens (1911) I 117).



4 – Het noordwestelijke quadrant

Ten noorden van de Binnen-Apoort is de naam van de belangrijkste waterloop van Groningen aangegeven: **'dra diep'**. Tegenwoordig heet dit water eenvoudig A. Het ten zuiden van de Apoort gelegen stuk van de smalle strook land ten westen van de A is de zogenaamde **'Metelenwal'** (**'die oude metelens / wal'**), het gedeelte ten noorden van de Apoort heet **'Olgers wal'**. De Metelenwal ligt tussen de huidige Astraat, Pottebakkersrijge, Apoortenmolendrift en Westerhavenstraat, en dankt zijn naam aan Johan van Metelen, die dit stuk van de voormalige stadswal in 1534 voor de tijd van 80 jaar pachtte.⁶⁸ Ook de

⁶⁸ Diarium Alting (1964) 50.

benaming 'Olgerwal' verwijst naar de pachter van het betreffende stuk van de voormalige stadswal. Het was Hindrick Ulger die deze strook stadsgrond in 1542 pachtte voor 9 Emderguldens per jaar. Dit stuk wal komen we in de bronnen ook tegen als 'Zoutziederswal'.⁶⁹

De smalle watergang ten westen van de Metelenwal en de Ulgerwal wordt op deze plattegrond aangeduid als '**het oude graft**'. De eerste keer dat we deze watergang in de archieven tegenkomen wordt hij met het woord '*der stad grave*' aangeduid.⁷⁰ Dit betekent dat het hier niet om een natuurlijke waterloop gaat, maar om een gegraven water. Er valt niet uit af te leiden of het water erin stilstond of stroomde en wat de functie ervan was. De in latere teksten gebezigde termen 'Menrediep' of 'Mennersdiep' maken echter duidelijk dat het niet een eenvoudige defensieve gracht met stilstaand water was, maar een kanaal waarin het water stroomde. Een 'lopend diep' dus. Dit wordt in 1606 bevestigd door een notitie van stadsrentmeester Johan van Diest, die de watergang beschreef als '*dat olde gedemde stat lopende diep dur der Krane wester stenen pijsse gelopen zuijtwert bij westen an zoltziederswall langhest tusschen beijde Drapoerthen durch by dat bolwarck int Horenschedeep schetende*'. Het woord *zuijtwert* is in waterloopkundig opzicht vreemd,⁷¹ maar duidelijk is wel dat het Menrediep een aan de stad behorend gegraven kanaal was, waardoor het water van het Hoornsdediep ter hoogte van het bolwerk (dat wil zeggen: ten noorden van de Marwixpijpen) noordwaarts stroomde, tussen de toenmalige Binnen- en Buiten-Apoorten door en aan de westzijde langs de Zoutziederswal liep en dan via de westelijke pijp van de waterpoort bij de Kranepoort in het Reitdiep uitkwam.⁷²

Er zijn geen schriftelijke bronnen die ons inlichten over het doel dat men bij het graven van het Menrediep voor ogen had en wanneer het is aangelegd. Een archiefstuk uit 1404 toont echter aan dat het toen bestond.⁷³ Mogelijk hangt de aanleg ervan samen met de ingrepen waarmee de Groningers omstreeks 1400 de Drentsche Aa hebben aangepakt en die geleid hebben tot het ontstaan van het Hoornsdediep. Het ging bij het graven van het Menrediep waarschijnlijk niet alleen om versterking van de westelijke flank van de vesting Groningen,⁷⁴ maar ook om een uitbreiding van de mogelijkheden voor het aanleggen, lossen en beladen van vaartuigen. De vermelding van 'menners' in het toponiem doet vermoeden dat hier de mannen werkten die de paarden menden voor de sleden waarmee lasten werden versleept. Misschien is toen (rond 1400 of wat eerder) – in samenhang met de stadsuitbreiding in de zuidwesthoek van de stad – ook de hiervoor besproken bedding ('het Maar') verlegd die tot het stroomsysteem van de A hoorde en waarvan het *Cattendiep* op de Marburgplattegrond een overblijfsel is.⁷⁵

⁶⁹ Bram Idema, *De wallen van Johan van Metelen* (2016) en *Rondom de Sledemenerstraat* (2020), op www.vanlauerstoteems.nl onder 'Podium'.

⁷⁰ GrA toegang 2100 inv.nr. 190.2 (14 februari 1404).

⁷¹ Dezelfde rareiteit ('*zuetwert*' waar wij 'noordwaarts' zouden zeggen) komen we tegen in de akte over het onderhoud van het Schuitendiep-Selwerderdiep van 1473 (GrA toegang 2100 inv.nr. 219.1 van 9 juni 1473).

⁷² GrA toegang 1605 inv.nr. 1817.

⁷³ GrA toegang 2100 inv.nr. 190.2 (14 februari 1404).

⁷⁴ In de jaren 1400-1401 heeft bisschop Frederik van Blankenheim een serieuze poging gedaan om zijn onwillige stad Groningen in te nemen.

⁷⁵ Zie Jan van den Broek, *Langs de Drentsche Aa* (2019).

Het is niet alleen raar dat het Menrediep op de Marburgplattegrond 'gracht' wordt genoemd, het is ook vreemd dat het als een nog bestaande watergang is afgebeeld. Op het moment dat de plattegrond werd getekend moet het al helemaal of grotendeels gedempt zijn geweest. Nadat in de jaren 1528-1531 een aarden wal ten westen van het Menrediep was aangelegd, had het 'oude stads lopende diep' geen defensieve functie meer en was de haven al verplaatst naar de noordwestelijke hoek van de stad, buiten de Kranepoort. Enige tijd later, in 1552, is ook de Turftoren gesloopt die in 1404 voor het eerst wordt genoemd en tegenover de Turftorenstraat heeft gestaan.⁷⁶ Op de plattegrond van Van Deventer is het Menrediep ten zuiden van de Apoort al helemaal verdwenen, terwijl ten noordwesten van de poort een onduidelijke situatie is afgebeeld. Het water ten westen van het daar getekende eilandje lijkt het restant te zijn van het voormalige Menrediep.



De westzijde van Groningen op het 'carton' (links) en de hoofdkaart (midden) van de stadsplattegrond door Jacob van Deventer en die van Braun en Hogenberg (rechts)

Bij Van Deventer ontbreekt het ten zuiden van de Apoort gelegen deel van het Menrediep; de situatie ten noorden van de poort lijkt niet correct te zijn weergegeven.

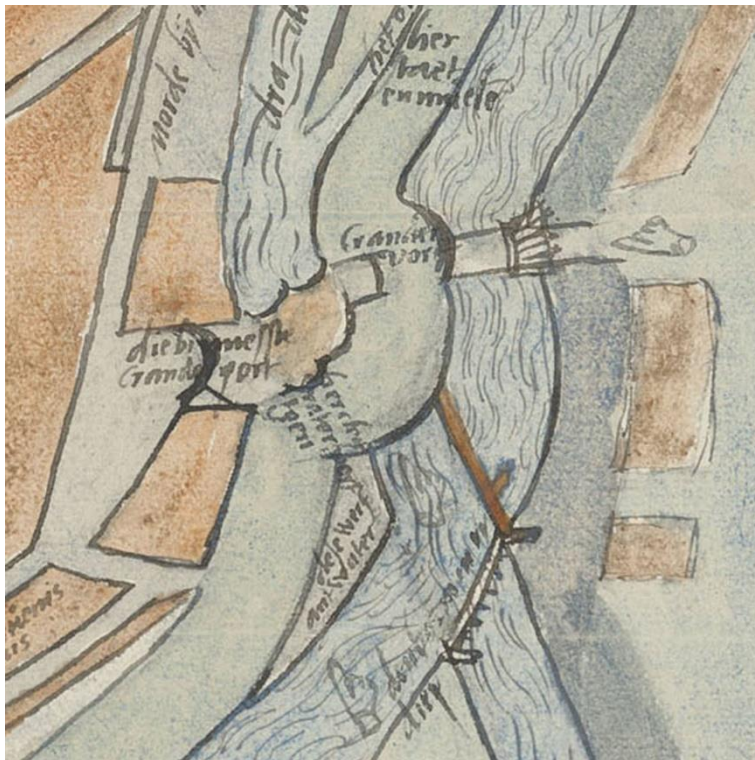
De afbeelding van Braun en Hogenberg (uitgegeven in 1575 naar een tekening van vóór 1571) is 'historiserend': het Menrediep was tijdens het maken van de tekening al grotendeels gedempt, maar is hier afgebeeld alsof het nog bestaat.

De weergave van het Menrediep ('*het olde graft*') op de Marburgplattegrond lijkt op die van de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg en de Austinplattegrond, maar er is wel een opvallend verschil: op de Marburgplattegrond ontbreekt het korte watergangetje tegenover de Turftorenstraat waarmee het Menrediep en de A volgens de andere plattegronden met elkaar in verbinding stonden. Overigens ontbreekt een dergelijke verbinding ook op de 'plattegrond van een Spanjaard' (Van Olm).

⁷⁶ GrA toegang 2100 inv.nr. 190.2 (= OGD 1170) en inv.nr. 9 blz. 604. In *Een kronkelend verhaal* (2011) 112-113 heb ik de turftoren abusievelijk op de oostelijke oever van de A gezet.

Het Menrediep is door archeologen aangetroffen tussen de Sledemenerstraat en de achterkant van de huizen aan het Kleine der A. De huizen aan de oostzijde van de Sledemenerstraat staan dus op het voormalige Menrediep.

Op het 'Gelderse' bolwerk, vlak bij de plaats waar het Menrediep weer in de A uitkomt, staat weer een molen (*'hier / staet / en muelen'*). Deze staat ook op de zojuist genoemde andere plattegronden.



De Kranepoort met omgeving

Links van de Buiten-Kranepoort en het niet als zodanig benoemde Lutke Rondeel zien we de waterpoort en de Binnen-Kranepoort; rechts de brug over de gracht en daarop een hamei. De gracht is afgesloten met een beer-met-monnik, het Reitdiep (rechtsonder) kan met een boom worden afgesloten.

Even ten noorden van de molen ligt de – in het bolwerk 'ingepakte' – Kranepoort. De tekst die erbij staat kan ik niet goed lezen. Ik lees *'Crande / port'*, maar dat is eigenlijk meer dan er in werkelijkheid staat. Aan de oostzijde van de A zien we de Binnen-Kranepoort of Lutke Kranepoort, hier aangegeven als *'die binnesste / Crandepoort'*. Mogelijk heeft de schrijver van dit bijschrift niet geweten wat 'Kraan' betekent en dacht hij aan het in de Romaanse talen thuishorende woord *grand* ('groot'). Maar groot was de Binnen-Kranepoort zeker niet. Het gaat hier om een eenvoudige opening in de muur die waarschijnlijk is aangebracht in samenhang met de aanleg – in de jaren 1469-1471 – van een aarden wal om de ommuurde stad.

De veronderstelling ligt voor de hand dat de Kranepoort genoemd is naar een kraan die daar in de buurt heeft gestaan.⁷⁷ Jacob van Deventer laat op zijn plattegrond en ook op het 'carton' een kraan zien op de plek van de huidige Hoek van Ameland. De wat jongere topografische afbeeldingen van Braun en Hogenberg en Van Olm en ook de Austinplattegrond tonen behalve een hijswerktuig op de genoemde plaats ook nog een

⁷⁷ Jan van den Broek, *Welke Apoort bedoelt u?* (2013) 20, 26.

kraan op de zuidelijke oever van het Reitdiep.⁷⁸ De kraan aan de Noorderhaven is, afgaande op de eerste vermelding ervan in de archieven, vermoedelijk in de jaren 20 van de 16^e eeuw gebouwd,⁷⁹ die aan de Reitdiepskade dateert van 1569.⁸⁰ Deze *nije krane* is op 10 mei 1580, toen Groningen de kant van koning Filips II had gekozen en de Staatsgezinden de stad belegerden, door de laatsten in brand gestoken.⁸¹ Aan het einde van hetzelfde jaar besloot het stadsbestuur op die plaats een nieuwe kraan te bouwen, deze keer naar het voorbeeld van de kraan te Emden.⁸² Op de Marburgplattegrond ontbreken beide kranen.

In het vorige hoofdstuk zagen we al dat het in de jaren 1528-1531 aangelegde ‘Gelderse’ westelijke bolwerk tussen twee rondelen lag: het Grote of Marwixrondeel op de zuidwestelijke hoek van de stad en het Lutke of Kleine Rondeel op de noordwesthoek. Er was bij het Kleine Rondeel sprake van een ingewikkelde situatie. Hier bevond zich niet alleen een landweg die door middel van een brug de A kruiste en vervolgens door een poort – de Buiten-Kranepoort – de stad uit leidde, er was ook een waterpoort waardoor het door de Drentsche Aa aangevoerde water onder het bolwerk door naar buiten stroomde.

Op de Marburg-plattegrond zijn ten westen van de Binnen-Kranepoort twee boogjes getekend over de A. Het bijschrift luidt: **‘bercken / waterport/tgen’**. Mijn lezing van het eerste woord kan niet juist zijn, maar met *‘waterporttgen’* is natuurlijk ‘waterpoortje’ bedoeld. De kleur van de dubbele waterpoort maakt duidelijk dat deze van bakstenen is opgemetseld. Slechts een deel van het metselwerk was zichtbaar. Het grootste deel ervan ging schuil onder het bolwerk, dat hier naast de weg het diep kruiste.

Aan de westzijde van de A ging de weg ten zuiden van het Kleine Rondeel door het bolwerk heen. Hier bevond zich de zojuist al genoemde Buiten-Kranepoort. Ten westen van het bolwerk ligt over gracht weer een brug met een hamei erop. De weg over de kade (nu Reitdiepskade en Lage der A) heeft de donkere grijsblauwe kleur die we ook bij de Hoendiepskade zien. Aan de westkant van de brug is een handje getekend.

De bij het Gelderse bolwerk horende poorten waren in eerste instantie van hout. We weten dit dank zij kroniekschrijver Abel Eppens, die ons mededeelt dat deze houten poorten in 1553 zijn vervangen door stenen exemplaren.⁸³ Twee jaren daarvoor, in 1551, is de stenen waterpoort over de A gebouwd.⁸⁴ Volgens Abel Eppens bestond die uit drie stenen bogen en waren het er niet twee, zoals we op de Marburgplattegrond zien.⁸⁵ Het stadswapen dat

⁷⁸ In *Groningen, een stad apart* (241) heb ik ten onrechte meegedeeld dat de Kranepoort genoemd is naar de hijskraan aan de huidige Reitdiepskade.

⁷⁹ De kraan wordt voor het eerst genoemd in de vermelding van de *Kranepoort* in GrA toegang 1539 inv.nr. 173 reg.nr. 696 (1523).

⁸⁰ De bouw van de nieuwe kraan is in 1569 begonnen en in het begin van het volgende jaar voltooid (GrA toegang 2100 inv.nr. 7.27 en 7.28 (rekeningen over 1569 en 1570) in de rubriek *Stadts ghebow arbeit ende anders.* resp. fol. 274-275, 277-279 tot het eind van het jaar en fol. 246-248, 257, 263-266, 269, 272, 274, 276-277, 279-280, 283 en 285.

⁸¹ GrA toegang 2100 inv.nr. 21.12 fol. 679 (*‘De vianden verbranden de craen’*).

⁸² *Diarium Alting* (1964) 505 (23 december 1580).

⁸³ Abel Eppens (1911) I 117: De Apoort en Kranepoort zijn *‘uth holtwarck tot sten verbetert und verandert worden’*.

⁸⁴ Op 22 juni 1551 werd de eerste steen gelegd voor de *‘boeghen by de Krane’* (GrA toegang 2100 inv.nr. 7.10 fol. 310). Ook andere posten in deze bron (o.a. op ff. 189, 193 en 195) betreffen de bouw van deze bogen.

⁸⁵ Abel Eppens (1911) I 117. Deze kroniekschrijver meldt abusievelijk dat het werk in 1555 is voltooid.

boven de middelste boog prijkte heeft stadsbouwmeester Berneer Jarges met *'fijn golt laeten affsetten'*.⁸⁶ Deze werkzaamheden vonden plaats in het kader van een ingrijpende modernisering en verzwaring van de Groningse vestingwerken.



De noordwesthoek van Groningen op de plattegrond van Braun en Hogenberg

Het pijltje wijst naar de Binnen-Kranepoort of Lutke Kranepoort. De kraan aan de Noorderhaven dateert van c. 1520, die aan het Reithaven is enkele decennia later geplaatst (1569-1570). Het bolwerk aan de noordzijde van de stad dateert uit de jaren 1469-1471, dat aan de westzijde is pas in de jaren 1528-1531 aangelegd. Op de plek waar het noordelijke en westelijke ('Gelderse') bolwerk op elkaar aansloten ligt het Kleine of Lutke Rondeel. De bolwerken zijn halverwege de 16^e eeuw verder verzwaid en hebben toen de aanblik gekregen die ze op dit plaatje hebben.

Over de stenen bogen liep ook de weg die van de Binnen-Kranepoort naar de Buiten-Kranepoort voerde en via een brug over de gracht de verbinding met de buitenwereld vormde. Deze oeververbinding verving de kleine houten brug die in de archieven *Nijebrugge* genoemd wordt en waarvan we moeten aannemen dat deze omstreeks 1480 is gebouwd.⁸⁷

Op de Marburgplattegrond zien we even ten noorden van de waterpoort en buiten het bolwerk een min of meer driehoekig, grijs gekleurd vlak met daarin de woorden: **'dese werf / ant water'**. Naar het woordje *'ant'* wijst weer een handje en ook ten noorden van de waterpoort is – met enige moeite – in het Reithaven een handje te onderscheiden dat naar de waterpoort wijst. Een met bruin aangezette lijn geeft de beer-met-monnik aan die het water van het Reithaven scheidt van dat van de westelijke stadsgracht.

Bij het woord *'werf'* denken we tegenwoordig meteen aan een scheepswerf. Het woord heeft echter een meer algemene betekenis. Het dient om een onbebouwd stuk grond aan te geven, dat meestal niet in agrarische zin werd benut, maar waar een ambacht werd

⁸⁶ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.10 fol. 210.

⁸⁷ Zie voor de datering p. 80.

uitgeoefend. Vaak was het als werf aangeduide perceel kunstmatig opgehoogd. Schuitemakers deden hun werk op aan de waterkant gelegen werven. Het is niet bekend of de werf op de Marburgplattegrond een scheepswerf was. Ik kan mij niet herinneren ooit een aanwijzing tegengekomen te zijn in die richting. Of het moet een akte uit 1554 zijn waarbij Ubbo Schuitemaker en zijn vrouw Elizabeth een stuk land huurden dat gelegen was *‘under de crane bij der nije brugge an die oester zydt van dat Reyt deep’*. Ten zuiden van het gehuurde land liep een weg. In de akte is sprake van de mogelijkheid dat Ubbo en zijn vrouw op het gehuurde perceel een woning zouden bouwen en een boomgaard aanleggen.⁸⁸ Op het eerste gezicht zou de plaatsaanduiding – even afgezien van de weg – bij de werf op de Marburgplattegrond kunnen passen. De eventuele woning en boomgaard passen echter zeker niet. Op de rug van een latere overdrachtsakte van het betreffende land staat *‘van dat huijland Botryngeporte’*.⁸⁹ Dat betekent dat de transactie betrekking had op een stuk hooiland dat bereikbaar was via de Boteringepoort en tegenover de kraan of iets verder naar het westen lag. In die buurt komt nu de Werfstraat op de Noorderhaven uit. De naam van de Werfstraat herinnert overigens aan de sloopstimmerwerf die in de 17^e eeuw door de Westindische Compagnie ten noorden van het Lopendediep is ingericht. Dat de schrijver van de akte het verhuurde land aan de oostzijde van het Reitdiep situeert, lijkt ons misschien vreemd, maar verklaarbaar is het wel, zeker als we nog eens goed op Marburgplattegrond of die van Jacob van Deventer kijken. Op de laatste is ook een spoor te zien van de strook tussen het bolwerk en het water dat op de Marburgplattegrond als werf wordt aangeduid.

De noordwesthoek van Groningen op de plattegrond van Jacob van Deventer

- 1 Het in 1554 verhuurde hooiland buiten *‘onder de kraan’*
- 2 De kraan
- 3 Jacob en Anna Gasthuis
- 4 Buiten-Kranepoort

Het pijltje wijst naar een groen strookje tussen het bolwerk en het water, met de kraan in het noorden en het Kleine Rondeel (met de Buiten-Kranepoort) in het zuiden. Het lijkt erop dat dit de *‘werf’* is die we ook op de Marburgplattegrond zien.

De middeleeuwse muur is aangegeven met een donkerrode lijn in het verlengde van de oostelijke kade van de A.



Het met een pijltje aangeduide strookje grond hoort bij het lege, driehoekige gebied tussen de kraan en de stadsmuur. Over deze *‘uiterwaard’* is in de jaren 1469-1471 het bolwerk aangelegd.⁹⁰

⁸⁸ GrA toegang 1539 inv.nr. 277 reg.nr. 798 (21 februari 1554).

⁸⁹ Dorsale aantekening: *‘van dat huijland Botryngeporte’*. GrA toegang 1539 inv.nr. 277 reg.nr. 805 (25 januari 1557).

⁹⁰ Zie Bert Tuin, *‘De middeleeuwse waterpoorten van Groningen’*, in: *Hervonden Stad* 2014, 87-102, in het bijzonder 90-91.

Met wat fantasie zou je kunnen bedenken dat de werf op de Marburgplattegrond inderdaad een scheepswerf is geweest en dat het de daar werkzame schuitemaker Ubbo goed uitkwam dat hij tegenover zijn werf aan het Lopendediep een landje kon huren. Hoe aardig dit verhaal ook lijkt, de conclusie moet zijn dat de akte van 1554 geen licht werpt op de vraag welk doel de werf heeft gediend.

In het water tussen de noordelijke oever van de noordelijke stadsgracht (op de Marburgplattegrond aangegeven als **'Die stad graft'**, nu Noorderhaven) en de westelijke oever van het Reitdiep is een constructie getekend. Daarbij lijkt te staan: **'den boem in ry/diep'**. Deze versperring is ook afgebeeld op de Austinplattegrond. Daarop zien we dat er houten constructies aan de beide zijden van het diep waren en dat zich daartussen een beweegbaar middendeel bevond. Even verderop staat de naam van het water geschreven: **'Ry diep'**.

We keren terug naar de Vismarkt (*'het Vismarck'*) in het centrum van de stad. De naam 'Vismarkt' komt al in 1405 voor ter aanduiding van Groningens tweede marktplein.⁹¹ De noordzijde van de Vismarkt wordt in een akte van 1370 al aangeduid als *'cremerijp'* of *'Kremerrijp'*.⁹² Zo staat het ook op deze plattegrond: **'die Kremer rijp'**. Naast deze benaming was ook een andere in zwang: tot in de vijftiende eeuw werden zowel de noord- als de zuidzijde van het plein ook wel 'Langestraat' genoemd.

Vanaf de noordoostelijke hoek van de Vismarkt (hoek Kremerrijp-Guldenstraat) loopt de Guldenstraat naar het noorden. Deze straat komt uit op *'het brede merckt'* en gaat als **'Botteringer straat'** verder naar het noorden. Met het woord is een beetje geknoeid. De maker lijkt eerst zoiets als *'Botir....'* te hebben geschreven. Deze verschrijving bevestigt het vage vermoeden dat schrijver van de teksten (en maker van de plattegrond?) geen Groninger was en dat het Nederduits niet zijn moedertaal was.

Parallel aan de Boteringestraat loopt **'het rechte jat'** (de huidige Oude Kijk in 't Jatstraat). De beide straten worden met elkaar verbonden door de haaks daarop staande **'groete bruer / straat'** (nu Broerstraat). De huidige Poststraat heet op de Marburgplattegrond **'lutteke bruer straat'**.

In het grote bebouwde vak tussen de Broerstraat en de Vismarkt is met een grijze lijn het terrein van het Minderbroederklooster aangegeven. In dat vak staat: **'het Grau munnike / kloester'**. De term 'grijzemonniken' slaat doorgaans op leden van de Cisterciënser kloosterorde, maar in Engeland en de Duitse landen werden met *grey friars* en *graue Mönche* de Minderbroeders (navolgers van Sint Franciscus) bedoeld, ter onderscheiding van de leden van de Dominicaner orde die naar hun zwarte mantels *black friars* en *schwarze Mönche* genoemd werden.

De huidige Grote Kromme Elleboog en Turftorenstraat hebben op de plattegrond één naam: **'dat kromme jat'**. Het oostelijke stuk ervan is min of meer correct afgebeeld, de loop van het westelijke stuk (de huidige Turftorenstraat) is onjuist. De Turftorenstraat staat in werkelijkheid zo goed als haaks op de A, op de Marburgplattegrond buigt ze naar het zuiden af en komt even ten noorden van de oude Binnen-Apoort uit op een open ruimte die hier **'norde bij dra'** heet. Het Hoge der A heette vroeger inderdaad 'ten noorden bij de A'.⁹³

⁹¹ GrA toegang 1539 inv.nr. 65 reg.nr. 34 (13 mei 1405).

⁹² GrA toegang 2241.8 (OGD 581; RF 1370.3).

⁹³ Jan van den Broek, *Welke Apoort bedoelt u?* (2013) 16-22.

Tussen ‘*dat kromme jat*’ en ‘*die kremer rijp*’ lopen parallel aan elkaar twee noord-zuid georiënteerde straten: de oostelijke is de huidige Akerkstraat (**‘*lam hueyinge straet*’**), de westelijke is het Lutkenieuwstraatje (**‘*dat nie straettge[n]*’**). De oude naam van de Akerkstraat is ontleend aan Lamme Huynghe, de echtgenote van de brouwer Herman Hopper, die onder meer aan de westzijde van deze straat een hof bezat. In Hoppers testament van 1475 is voor het eerst sprake van de ‘*Lamme Huynghe strate*’.⁹⁴

In het noordelijke verlengde van de Lutkenieuwstraat loopt **‘*die laen*’**. Deze rustiek aandoende straatnaam en de loop ervan doen mij vermoeden dat dit een weg is die langs de oostelijke oever van de oude, allang verdwenen bedding van de A naar het noorden liep en al bestond vóór de aanleg van de eerste vestingwerken.⁹⁵

De ‘*laen*’ kruist de **‘*Visscher straet*’** die in oude stukken ‘*Vierhuisterstraat*’ genoemd wordt.⁹⁶ Het noordelijke stuk van de Laan heet nu Gasthuisstraat. Even verder naar het noorden loopt parallel aan de Visserstraat een naamloze straat. Tegenwoordig heet het hier Vishoek en Hoekstraat. Tussen de Vishoek en de Visserstraat staan de woorden **‘*sinte thuenis / gasthues*’**. Dit is onjuist. Hier staat wel een gasthuis, maar dat is niet het Sint Antoniusgasthuis (Sint Anthonygasthuis). Dat staat zoals bekend aan de Rademarkt in de zuidoosthoek van de stad. Op de hier besproken plek staat het uit 1495 daterende Jacob en Annagasthuis. Mogelijk is de maker van de plattegrond (of degene die de bijschriften maakte) in dit geval van de wijs gebracht door de situering van dit gasthuis – rechtsonder op de plattegrond. Op ‘normaal’ georiënteerde plattegronden is het noorden boven en staat het Sint Anthonygasthuis rechtsonder op het kaartblad.

Op de Marburgplattegrond loopt een naamloze straat aan de binnenzijde van de middeleeuwse stadsmuur. Tegen de muur zijn huizen gebouwd. Deze zijn aangegeven met een smalle gekleurde strook en de woorden **‘*dese olde stadt-muer is betimmert*’**. Tussen de noorder- of buitenzijde van de muur en de brede groene strook met de aanduiding **‘*het bolwerck*’** zien we een ongekleurde strook die in oostelijke richting doorloopt en ten oosten van de Ebbingepoort, ter hoogte van het Sint Walburgkerkhof, een blauwige kleur krijgt. Dat hebben we al gezien bij het bekijken van het noordoostelijke quadrant. We stonden toen even stil bij de opmerkelijke tekst die daarbij genoteerd is: *‘het olde diep sonder waeter’*. Op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg en de Austinkaart is deze strook zo getekend, dat er een echte gracht lijkt te liggen. De plattegrond van Van Olm is op dit punt wat minder uitgesproken en bij Jacob van Deventer is de strook tussen het bolwerk (waarop stippeltjes zijn gezet) en de huizen langs de muur nauwelijks herkenbaar.

De strook tussen de muur en het bolwerk bestond – zo blijkt uit de stadsrekening van 1548 – ‘vanaf de kraan tot achter de fraters’ (vanaf de Hoek van Ameland tot het Prinsenhof) uit een wal en een oud diep.⁹⁷ Als voormalig onderdeel van de stedelijke verdedigingswerken hoorde deze strook land aan de stad, was ze met rijshout bepoot en werd ze gehuurd door twee korfmakers. Voor de wilgetenen die ze daar oogstten – ‘de vacht’ van deze strook

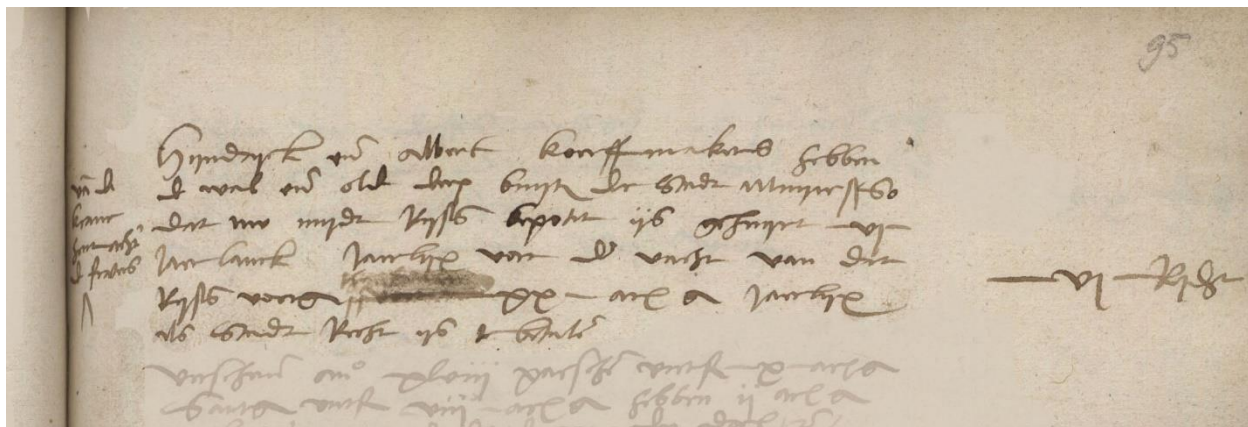
⁹⁴ GrA toegang 2100 inv.nr. 1092.1 fol. 232-233.

⁹⁵ Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart* (2007) 268.

⁹⁶ Bijv. ‘*Vierhuuster strate*’ in GrA toegang 1377 inv.nr. 528 reg.nr. 145 (5 februari 1482). Zie ook: A.T. Schuitema Meijer, ‘Vierhuizen en de stichting van het Jacob- en Annagasthuis’, in: *Groningse Volksalmanak* 1955, 32-58.

⁹⁷ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.7 (rekening 1548) fol. 95.

grond – moesten ze jaarlijks 20 arnemse guldens aan de rentmeester betalen. Net zoals bij 'het oude diep sonder waeter' in de noordoosthoek van de stad moeten we ook hier de vraag stellen welk oud diep hier, aan de noordzijde, kan hebben gelopen. Het kan zijn dat er in de 16^e eeuw in deze oude bedding af en toe wat water stond, maar dat zal toch uitsluitend hemelwater zijn geweest dat er in viel of via de 'gemene watering' van de hogere delen van de stad toestroomde. Dat het er vochtig was blijkt wel uit de aard van het gewas dat er groeide.



Uit de stadsrekening van 1548

*Hyndryck ende albert koerffmakers hebben / de wal ende olde deep buyten de stadt muyr van de krane hent
achter de fraters so / dat nw mydt ryss bepotet ijs gehuyrt vj / jaer lanck, jairlyx voir de vacht van dat / ryss
voerg. xx arn gl. jaerlyx / als stadt recht ys te betalen* *vj Rijder*

GrA toegang 2100 inv.nr. 7.7 (rekening 1548) fol. 95.

Voor wat betreft het *olde diep* ten oosten van de Ebbingepoort heb ik al aangegeven wat ik vermoed: dat is waarschijnlijk een voorganger geweest van het huidige Schuitendiep. Dat roept de gedachte op dat het *olde diep* langs de noordelijke stadsmuur wel eens het spoor zou kunnen zijn van een poging om reeds ten tijde van de afleiding van de Hunze naar en langs de stad (tegen 1400) een verbinding tot stand te brengen tussen de omgeleide Hunze en de A. Bezwaar tegen die veronderstelling is niet alleen dat er geen enkel schriftelijke bron is die haar ondersteunt, maar ook dat er dan al heel vroeg heel diep gegraven moet zijn in een uiterst weerbarstige bodem. Alleen op grond van dat laatste lijkt me het idee uiterst onwaarschijnlijk. We weten dat in de jaren 1469-1471 ook aan de noordzijde van de stad nieuwe verdedigingswerken zijn aangelegd, bestaande uit een bolwerk en een gracht. Over het graven van een diep werd ook toen niet gerept. De in 1470 gegraven gracht is pas een halve eeuw later verdiept en verbreed, zodat een echt 'lopend diep' ontstond. In de hoofdstukken 5 en 6 ga ik hierop nader in.

De in 1548 door de korfmakers gehuurde voormalige bedding die in de stadsrekening als (onderdeel van) het '*olde diep*' wordt aangeduid, heeft in elk geval niets te maken met het bolwerk van 1469-1471. De oude bedding ligt immers tussen de middeleeuwse muur en het bolwerk dat toen werd aangelegd. Ik vermoed dat met het '*olde diep*' aan de noordzijde van de stad gewoon de oude stadsgracht bedoeld is. De strook buiten de muur is ter weerszijden van de Ebbingepoort met hetzelfde woord 'diep' aangeduid vanwege het feit dat 'in het

veld' ook hetzelfde te zien was: daar lag een oude bedding die niet meer functioneerde. Het ligt voor de hand dat in de jaren 1469-1471 het bolwerk gelegd is op de noordelijke oever van de middeleeuwse stadsgracht. De specie ervoor haalde men toen niet uit de oude gracht buiten de muur, maar kwam vanzelf vrij door het graven van de nieuwe stadsgracht ten noorden van de nieuwe verdedigingswal. In 1521-1523 is de noordelijke gracht nog weer verder uitgegraven, waarbij de vrijkomende aarde weer voor de verzwaring van het bolwerk zal zijn gebruikt.⁹⁸

Uit de stadsrekening over 1526-1527 blijkt dat er toen gewerkt werd aan het bolwerk tussen de Boteringepoort en de kraan.⁹⁹ Maar ook in de jaren veertig en vijftig van de zestiende eeuw is men aan de noordzijde van de stad onophoudelijk bezig geweest met het verbeteren van de wal en de gracht. De werkzaamheden hadden ook gevolgen voor onze korfmakers. In 1552 verklaarden ze dat ze door *'het bolwarcken'* schade hadden geleden en betaalden om die reden geen huur voor *'de wal ende olde deep buten der stad muere'*.¹⁰⁰

Zo is de situatie ontstaan die we op de Marburgplattegrond zien. Tussen het Kleine Rondeel bij de Buiten-Kranepoort in het westen en de Buiten-Boteringepoort in het oosten ligt ten noorden van het bolwerk – waarin zich twee gemetselde torens bevinden – **'die stad graft'**, nu het Lopendediep en de Noorderhaven. De torens ontbreken op de plattegrond van Jacob van Deventer, maar we zien ze wel op zijn 'carton' en bij Braun en Hogenberg, Van Olm en op de Austinplattegrond.

Aan het noordelijke uiteinde van de Oude Boteringestraat is met een ovaaltje de plaats aangegeven van de middeleeuwse Binnen-Boteringepoort. Hierbij staat aangetekend: die **'binneste / poert sunder / duere'**.

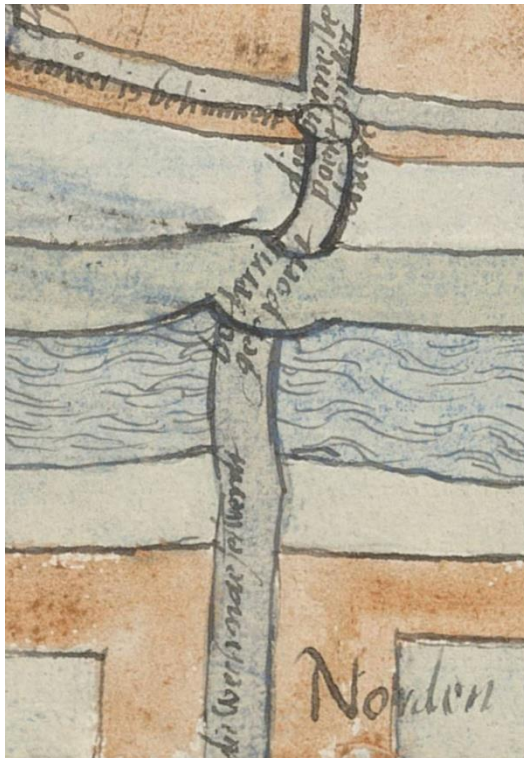
De weergave van de situatie ten noorden van de middeleeuwse Boteringepoort wijkt af van de andere ons bekende plattegronden. Ten noorden van de oude poort kruist de naar het noorden lopende weg de droge bedding van de voormalige stadsgracht en gaat dan onder het bolwerk door. Daarbij staat: **'boterrin/ger poert'**. Toen de plattegrond werd getekend bestond de doorgang door het bolwerk op deze plaats natuurlijk wel, maar het bijbehorende poortgebouw – de Buiten-Boteringepoort – was waarschijnlijk nog niet lang tevoren afgebroken. In de stadsrekening over 1569 lezen we dat burgemeesters en raad de weduwe van Engelbert Schartz in deze poort lieten wonen, maar dat het gebouw op bevel van de heer van Billy was afgebroken.¹⁰¹ Caspar de Robles, heer van Billy en commandant van Alva's bezettingstroepen, was waarschijnlijk van oordeel dat de bakstenen ervan beter gebruikt konden worden voor het opmetselen van de dwangburcht aan de zuidzijde van de stad. De Buiten-Boteringepoort is de poort die we op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg ten noorden van de stadsgracht/Lopendediep getekend zien. Daaruit valt op te maken dat deze in 1575 te Keulen uitgegeven plattegrond gemaakt is op basis van een topografische tekening die van vóór 1569 moet dateren.

⁹⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 430 (1521) en Sicke Benninge (2012) 463.

⁹⁹ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.1 (stadsrekening over 1526-1527) fol. 147-148: *'dat bollewarck tusgen de botteringe porte ende crane'*.

¹⁰⁰ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.11 (stadsrekening over 1552) fol. 102.

¹⁰¹ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.28 (stadsrekening over 1569) fol. 54.



De Boteringepoorten en hun omgeving

Het is niet helemaal duidelijk wanneer de Buiten-Boteringepoort is gebouwd. Ik neem aan dat ten tijde van de fortificatie van 1469-1471 geen nieuw poortgebouw is verzeen. De afstand tussen de middeleeuwse poort en de daarmee corresponderende opening in het toen aangelegde bolwerk was niet meer dan zo'n 25 meter. Een nieuwe poort was daarom niet nodig. Dat werd anders toen in de jaren twintig een nieuw bolwerk werd aangelegd.¹⁰² Uit een akte van 1521 weten we dat men toen ten noorden van het 'Stadt deep' (hier: Lopendediep) bezig was een verdedigingswerk aan te leggen en dat er ook een poort werd gebouwd.¹⁰³ Het bolwerk is vermoedelijk een tijdlang onvoltooid gebleven, want nog in de stadsrekening van 1526-1527 staan posten die betrekking hebben op de bouw van een Boteringepoort (vensters, pannen voor het dak, metsel- en straatwerk 'in de Boteringepoort')¹⁰⁴ en zelfs in de rekening over 1541-1542 vinden we uitgaven die gedaan zijn ten behoeve van de Boteringepoort en de brug over de stadsgracht. Het is niet in alle gevallen zeker dat hier de nieuwe Boteringepoort bedoeld wordt, maar het lijkt er wel op.

Nog vóór er sprake was van de aanleg van een bolwerk en de bouw van een nieuwe poort ten noorden van de Boteringepoort, is op die plek in 1505 al begonnen met de bouw van een zware toren. Toen de hertog van Saksen in 1500 de stad belegerde, was zijn aanval juist tegen de noordflank van de stad gericht. Daardoor was duidelijk geworden dat versterking ervan hard nodig was. Om aan stenen voor de nieuwe toren te komen werden enkele huizen gesloopt die eigendom waren van Ommelander heren die ten tijde van de 'Saksische vete' de kant van de vijand hadden gehouden. Het ging daarbij onder meer om huizen van de heren van Ewsum en Eylko Onsta in de Boteringestraat en een huis van Dutmar Rengers bij

¹⁰² GrA toegang 2100 inv.nr. 7.1 (stadsrekening 1526-1527) fol. 149-150.

¹⁰³ GrA toegang 2100 inv.nr. 430 (1521).

¹⁰⁴ GrA toegang 2100 inv.nr. 430 (1521) fol. 158, 164, 166.

de Akerk.¹⁰⁵ Overigens deelt kroniekschrijver Sicke Benninge mee dat hij zelf de voltooiing van de toren niet heeft meegemaakt. Daarbij moeten we aantekenen dat Benninge tot halverwege 1528 is doorgedaan met boekstaven van de gebeurtenissen van zijn tijd.¹⁰⁶ Ook in onvoltooid staat moet de toren buiten de Boteringepoort een imposant bouwwerk zijn geweest. Wanneer een anonieme tijdgenoot het over de burcht heeft die graaf Edzard van Oost-Friesland in 1506-1507 in de zuidoostelijke hoek van de stad liet bouwen, schrijft hij: *‘Ende teghens der stad by de bynneste Oosterpoerte leet hie enen toeren legghen, van stene gemesselt myt sement doerghehoeten, je so dycke als nu voer die Botterynghepoerte licht’*.¹⁰⁷ Het lijkt erop dat de toren die men in 1505 begon te bouwen op de plattegrond van Van Deventer is ingetekend. Als dat klopt heeft ze op de noordwestelijke hoek van de Boteringebrug gestaan.

We weten niet wat er van deze toren geworden is, maar een indicatie daarvoor is er wel. Zoals we al zagen is in de jaren 20 van de 16^e eeuw buiten de Boteringepoort een bolwerk aangelegd en is daar ook een poort gebouwd, de Buiten-Boteringepoort. Dat is de poort die we ten noorden van de stadsgracht/Lopendediep zien op de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg. De poort ligt niet in het verlengde van de Boteringestraat en de brug, maar is naar het noordoosten gericht. In de bewaard gebleven aantekeningen over de aanleg van dit deel van de vestingwerken en over verdere versterkingen ervan in de jaren 40 en 50 ontbreekt een vermelding van de toren. Maar in 1573, enkele jaren nadat de Buiten-Boteringepoort was afgebroken (1569), drong kapitein Bustamente, bevelhebber van de koningsgezinde bezettingsmacht, erop aan dat ‘het bolwerk of toren voor de Boteringepoort’ *‘nog verder’* zou worden gesloopt. Dit wekt de indruk dat men al eerder (in 1569?) was begonnen met het afbreken van het muurwerk van het rondeel en de toren van 1505. Toen, en ook in 1573 zal het wel de bedoeling zijn geweest om de stenen te gebruiken voor de bouw van het ‘Kasteel van Alva’.

Doordat deze ingreep de verdedigbaarheid van de noordflank van de stad ernstig zou benadelen, wilde Bustamente ook dat de vaste brug tussen de Binnen-Boteringepoort en de gesloopte vestingwerken ten noorden van de stadsgracht/Lopendediep vervangen zou worden door een ophaalbrug.¹⁰⁸ Hetzelfde had Caspar de Robles in hetzelfde jaar geëist met betrekking tot de Steentil. Ook die moest worden vervangen door een klapbrug.

In de laatste maanden van 1573 is het door Bustamente verordonneerde sloopwerk uitgevoerd,¹⁰⁹ maar in het jaar daarop is men toch weer begonnen met het opwerpen van een nieuwe aarden wal. De stadsrekening over 1574 meldt uitgaven aan het *‘nije warck voer bottering poerth’*.¹¹⁰

In vergelijking met de plattegrond van Van Deventer geeft die van Braun en Hogenberg voor de Boteringepoort een geheel andere situatie. Bij Van Deventer staat ten noorden van het Lopendediep alleen een soort toren, bij Braun en Hogenberg en op de Austinplattegrond staat een rondeel en die van ‘een Spanjaard’ (Van Olm) laat een gemetselde versterking zien.

¹⁰⁵ Sicke Benninge (2012) 215 en 243.

¹⁰⁶ Sicke Benninge (2012) XXV.

¹⁰⁷ Zuidema, ‘Kroniekje’ 139.

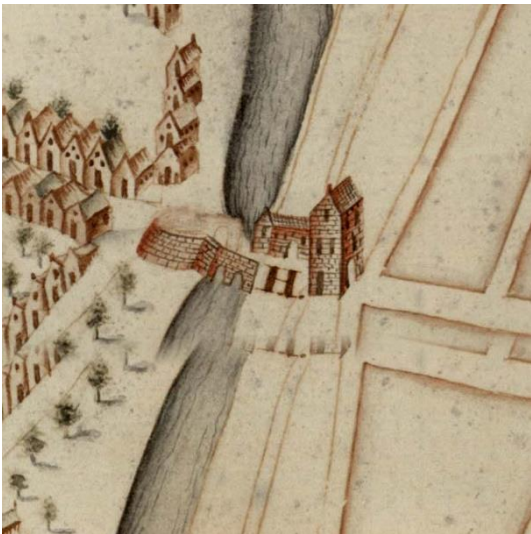
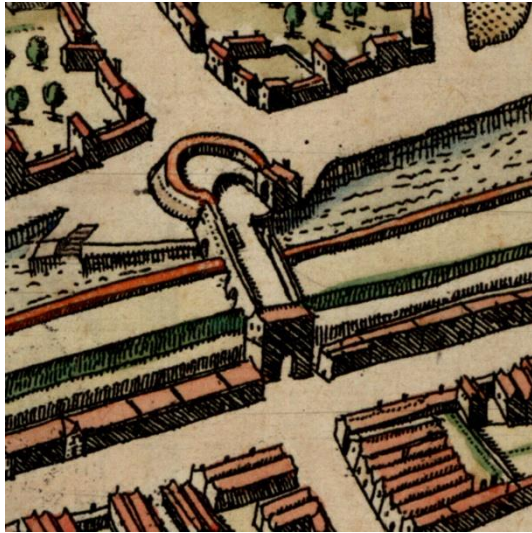
¹⁰⁸ Diarium Alting (1964) 253, 30 oktober 1573: *‘het rondeel edder toern voer Bottringepoerte noch vorder aff to nemen’*.

¹⁰⁹ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.32 (stadsrekening 1573) fol. 275-278.

¹¹⁰ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.33 (stadsrekening 1574) fol. 281-283.

Een nieuwe oude plattegrond van Groningen

Dat is opmerkelijk, want de topografische tekeningen die aan de basis liggen van de door Braun en Hogenberg in 1575 gepubliceerde plattegrond zijn niet veel jonger dan Van Deventers afbeelding. Het is echter wel duidelijk dat Braun en Hogenberg, Austin en Van Olm het bolwerk tonen zoals het vóór de afbraak van 1573 was. Zoals gezegd bevond de Buiten-Boteringepoort zich aan de noordoostzijde van het rondeel.



De situatie bij de Boteringepoort

Uitsneden uit de plattegronden van (van linksboven met de klok mee naar linksonder) Jacob van Deventer (c. 1565), Braun en Hogenberg (c. 1569), Van Olm (c. 1572) en Van Geelkercken (c. 1615).

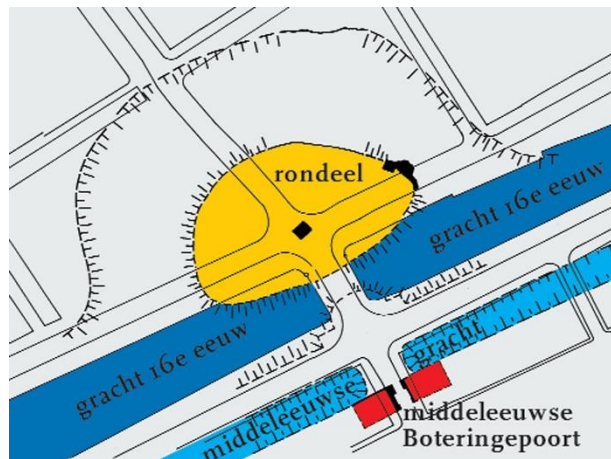
De Austinplattegrond is weggelaten omdat die sterk lijkt op de afbeelding van Braun en Hogenberg.

Een door Gert Kortekaas in 1999 gepubliceerde reconstructie van het rondeel lijkt als twee druppels water op de door Van Geelkercken getekende weergave van de laatste versie van dat verdedigingswerk.

Op de Marburgplattegrond loopt de straat rechtdoor en zijn verder geen bijzonderheden te zien. Ofschoon deze plattegrond over het algemeen de vestingwerken niet meer dan schematisch aangeeft, krijgen we de indruk dat we hier de situatie zien zoals die na de afbraak van 1573 was. Zoals gezegd is men na de sloop van het muurwerk in 1573 spoedig opnieuw begonnen met het opwerpen van een – vermoedelijk – aarden bolwerk. Berichten daarover vinden we in het jaar 1574. Informatie over werkzaamheden aan het rondeel buiten de Boteringepoort is er ook uit 1578¹¹¹ – in de tijd van de graaf van Rennenberg – en uit de jaren 80 en 90, toen het koningsgezinde Groningen zich moest verdedigen tegen ‘de Geuzen’. In die tijd moet ook de ringgracht gegraven zijn die de laatste versie van het rondeel aan drie zijden omgaf.

Reconstructie van het rondeel buiten de Boteringepoort, getekend door Gert Kortekaas

Het plaatje hoort bij een kort verslag over een archeologisch onderzoek, dat in 1998 aan de Ossenmarkt is uitgevoerd.¹¹²



Op de Marburgplattegrond ontbreekt een rondeel en zelfs enig spoor daarvan. Na het passeren van de Buiten-Boteringepoort kruist de op de Boteringestraat aansluitende weg de stadsgracht/Lopendediep – het water erin is aangegeven met golfjes – en loopt verder in noordelijke richting. Een hamei op de brug ontbreekt. Bij de weg staat: **‘wech nae selwerdt’**. De latere Nieuwe Boteringestraat was de uitvalsweg naar de landstreken Middag en Ubbega. Mogelijk wijst de vermelding van Selwerd bij dit bijschrift op de militaire blik waarmee de maker van de plattegrond naar de stad Groningen en haar omgeving keek. De stenen gebouwen van het klooster – strategisch gesitueerd tussen de Paddepoelsterweg en de oude bedding van de Hunze of Selwerderdiepje en de Adorperweg die erlangs liep – zijn in de loop van de tijd door allerlei strijdmachten als basis gebruikt.

Ten noorden van de stadsgracht staat het woord **‘Norden’** en zien we twee blokken met de kleur die op bebouwing duidt. Ook op de plattegronden van Jacob van Deventer en Van Olm, de vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg en de Austinplattegrond zijn op deze plek huisjes getekend.

¹¹¹ Diarium Alting (1964) 411 (25 januari 1578): *‘De Bottringepoerte in der besten manier to bevestigen, entsloeten’*; en (bijvoorbeeld) GrA toegang 2100 inv.nr. 7.43 fol. 52: *‘Dat Rundeel buijten Botteringepoorte is anno LXXVIII angeleght ende gemaect’*.

¹¹² *Hervonden Stad*, 1999, 12.

Resteert nog het gebied tussen de Grote Markt, de Oude Boteringestraat, de stadsgracht en de Oude Ebbingestraat. De noordzijde van de Grote Markt heet op de Marburgplattegrond 'Korenrijp' (**'die Coern rijp'**). Het is wel bekend dat het betreffende stuk van de Grote Markt 'Korenrijp' heeft geheten, maar voor zover ik weet is dit wel een vroege vermelding van dit toponiem.¹¹³

De huidige Rodeweeshuisstraat heet op deze plattegrond **'geestelike maechde[n]straet'**. Met 'geestelijke maagden' worden de begijnen bedoeld die in het zogenaamde 'Olde Convent' aan de noordzijde van de straat woonden. Ook de locatie van het Olde Convent is aangegeven: **'het Cloester'**.

Tussen de Ebbingestraat en Boteringestraat zien we verder nog de Butjesstraat (**'butggen straet'**) en, dwars daarop, de **'lutteke / geestelike / maechde[n] / straet'**. Daarmee lijkt de Kleine Butjesstraat te zijn bedoeld.

Tenslotte is er nog een straat die parallel aan de middeleeuwse stadsmuur, de voormalige gracht, het bolwerk en de dienstdoende stadsgrachten loopt. Dat is de huidige 'Hardewikerstraat'. In de smalle strook die de bebouwing aan de noordzijde aangeeft staat: **'die oude muer is betimmert'**. We zagen op andere plekken al dat daarmee bedoeld wordt dat aan de binnenzijde van de stadsmuur huizen tegen de muur zijn gebouwd.

Hiermee zijn we weer terug in de noordoostelijke hoek van de stad en is de rondgang **'mit der sunnen umganck'** voltooid.

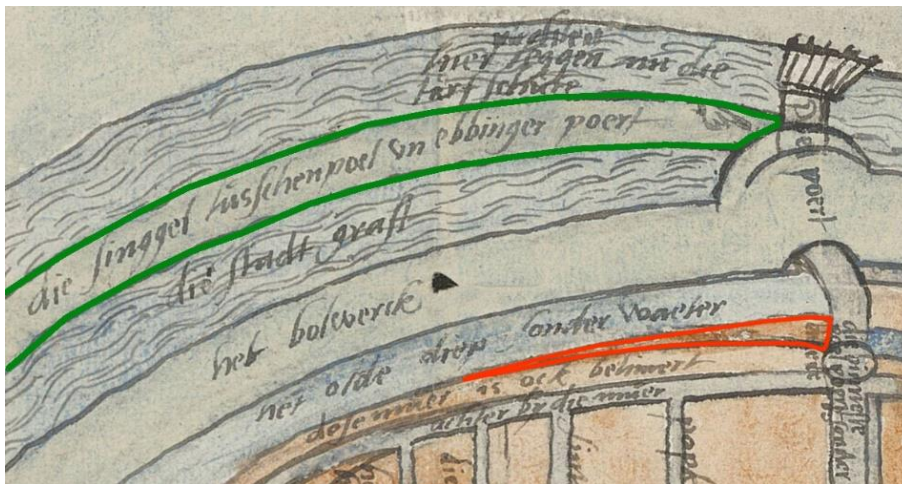
¹¹³ Zie 'Korenstraat, Korenplein en Korenriep' in de 'Aantekeningen van gegevens voornamelijk uit de Rechterlijke Archieven III x en ij, betreffende transacties van onroerend goed gelegen in de binnenstad van Groningen, vóór 1935' in de 'collectie Lonsain' (GrA toegang 1687 inv.nr. 119).

5 – Schuitendiep, Kattendiep en Zuiderdiep

De Kattendiepen

Bij onze rondgang aan de hand van de Marburgplattegrond zijn we op enkele bijzonderheden gestuit die nadere aandacht verdienen: in het noordoostelijke quadrant zagen we een oud diep zonder water, in het zuidoostelijke deel kwamen we – in de buurt van het huidige Kattendiep – het spoor tegen van een voormalige naamgenoot daarvan, en in het zuidwesten troffen we een doodlopende watergang aan die als *Cattendiep* wordt aangeduid. Tot slot moet ook nog het ‘*olde diep*’ worden genoemd waarvan we in het vorige hoofdstuk hebben gezien dat het aan de noordzijde van de stad tussen de noordelijke stadsmuur en het bolwerk lag. Ik denk dat deze vier ‘diepen’ op de een of andere manier met elkaar in verband staan en wil dat in dit hoofdstuk proberen aan te tonen.

We beginnen met ‘het oude diepje zonder water’ tussen de Ebbinge- en Boteringepoort. De maker van dit bijschrift heeft zich niet vergist en ‘diepje’ geschreven terwijl het eigenlijk ‘gracht’ moest zijn. We komen dit oude diepje ook tegen in de stadsrekeningen. Ten noorden van de Poelepoort lag aan de voet van de stadsmuur een wal die ‘*Clostermanswal*’ werd genoemd. Op het zuidelijke uiteinde daarvan, vlak ten noorden van de Poelepoort, lag een ‘*stede*’ die gebruikt werd door Willem Backer. Toen de stad aan het einde van de jaren 20 van de 16^e eeuw in een financiële crisis verkeerde,¹¹⁴ had Willem haar met een som geld uit de brand geholpen. Om die reden mocht Willem dit stukje stadsgrond buiten de muur 60 jaar lang om niet gebruiken en was het hem ook toegestaan er een huisje op te bouwen. In de stadsrekening over 1548 lezen we dat deze *stede* gelegen is ‘*Upt ende van dese voirg. wal naeste an Poelpoorte up dat olde bynnen stadt deep*’ (‘Op het einde van de Clostermanswal naast de Poelepoort aan het oude binnen stadsdiep’).¹¹⁵



De situatie ten noorden van de Poelepoort (rechts)

De met een rood lijntje gemarkeerde strook is de *Clostermanswal*; op het breedste stuk, vlak ten noorden van de Poelepoort, bevond zich de *stede* waarop Willem Backer een huisje mocht zetten en waarvoor hij niet hoefde te betalen.

De groen gemarkeerde strook tussen de stadsgracht en het Schuitendiep is de ‘Kalkwal’.

¹¹⁴ Sicke Benninge (2012) XX.

¹¹⁵ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.7 (stadsrekening 1548) fol. 55.

Op dezelfde bladzijde van de stadsrekening over 1548 lezen we dat een arme vrouw – de rentmeester kent haar naam niet eens – ‘voor de Poelepoort, op de kalkwal’ een huisje heeft gezet en wasgoed te bleken legt op de oever van het staande diep. Ze gebruikt de stadsgrond zonder te betalen met goedvinden van de Raad tot deze anders besluit (*‘Voer Poelporte up de kalck wal hefft een schamel vrow doer vergunnyng des Rades een huesken gesettet ende bleeket aldaer up des staenden deepes over sunder huyr tut des Rades wederseggen’*).¹¹⁶ Deze ‘kalkwal’ is de smalle strook die op de Marburgplattegrond staat aangegeven als *‘die singgel tusschen poel- un[de] ebbinger poert’*. Hij ontleent zijn naam aan het feit dat een kalkbrander hier zijn bedrijf uitoefende. Het lijkt erop dat de bleekster haar goed te bleken legde op de binnenzijde van het bolwerk. Vanaf 1555 legt zij haar bleekgoed echter op een andere plaats. In dat jaar wordt gemeld dat ze *‘bleeket up des nije lopende deeps over’*.¹¹⁷ Met de oever van het nieuwe lopende diep moet de westelijke oever van het Schuitendiep zijn bedoeld. Ze legde de was dus een beetje dicht bij haar huisje, aan de buitenzijde van de singel of ‘kalkwal’. De reden waarom de bleekster haar werkterrein verplaatste wordt niet vermeld en is voor ons ook niet van belang. Maar ik kan toch niet nalaten te wijzen op de mogelijkheid dat er in 1555 gewerkt werd aan het verzwaren van het bolwerk buiten de Poelepoort. Dat grondverzet en het bleken van wasgoed elkaar moeilijk verdragen spreekt voor zich.

De rekeningpost over de schamele bleekster is tot 1583 in de stadsrekeningen te volgen, maar het is de vraag of ze zolang heeft geleefd en gewerkt of dat we hier te maken hebben met de bekende onveranderlijkheid van de stadsrekeningen. In de rekening van 1568 lezen we immers dat het huisje van de bleekster in dat jaar is afgebroken.¹¹⁸

Ook de Marburgplattegrond laat zien dat er huisjes stonden op de *‘Clostermanswal’*. Deze strook heeft op die plek de kleur waarmee bebouwde terreinen zijn aangegeven. Behalve het huisje van Willem Backer dat in de stadsrekeningen wordt genoemd, vond ik op die plek ook nog twee ‘kamers’ die in 1548 werden verkocht. Van deze huisjes heet het dat ze *‘staen buten Poelpoorte upt Olde diep’*.¹¹⁹

Het voorgaande betreft een oud en een nieuw diep *ten noorden* van de Poelepoort. Maar ook *ten zuiden* van die poort komen we een diep tegen op de plek waar we een (buiten-) gracht zouden verwachten. De naam ervan heb ik al vermeld en komt ons bekend voor: Kattendiep. Bij onze rondgang hebben we al aandacht geschonken aan het gebied tussen de stadsmuur achter het Sint Geertruidsgasthuis en het bolwerk. We zagen er een straat met een vreemde naam (*‘die genuechgelike straet bytt bolwerck’*), een straat-zonder-naam en een gracht (*‘het olde stadt graft’*). Ook op de andere plattegronden van Groningen lijkt de straat-zonder-naam een gewone straat te zijn. Maar die indruk is onjuist. Uit de stadsrekeningen blijkt dat de straat-zonder-naam een geheel of vrijwel geheel gedempt diep is.

Het hele driehoekige gebied tussen de Poelepoort in het noorden en de Steentilstraat in het zuiden was eigendom van de stad. De stadsrentmeester verantwoordde de inkomsten uit deze stadsbezittingen onder twee verschillende kopjes. Het eerste kopje luidt: *‘Tusschen Poelporte ende Steentilpoorte (tusschen dat bolwarck ende dat Kattendiep)’*, het tweede

¹¹⁶ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.7 (stadsrekening 1548) fol. 55.

¹¹⁷ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.14 (stadsrekening 1555) fol. 54.

¹¹⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.27 (stadsrekening 1568) fol. 78.

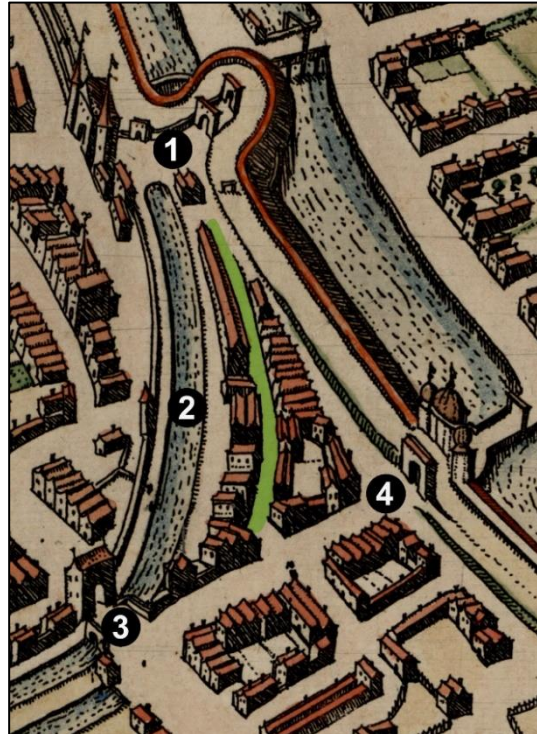
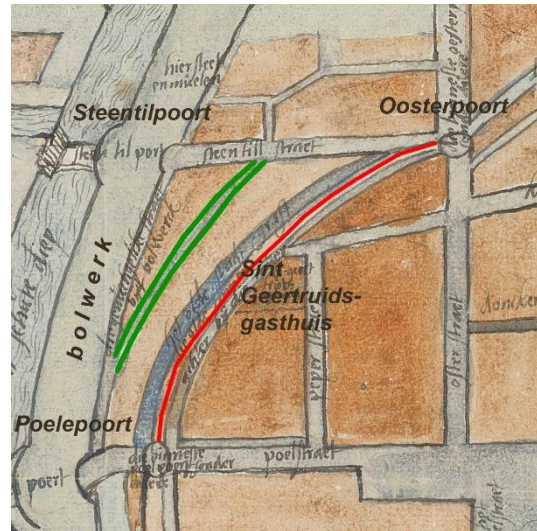
¹¹⁹ GrA toegang 1377 inv.nr. 712 reg.nr. 352 (20 oktober 1548).

'Upt Kattendiep tusschen Poelpoerte ende Steentilstrathe'. Er is dus sprake van twee groepen percelen.

Het eerste kopje slaat op de percelen tussen de 'straat-zonder-naam' en het bolwerk (het oostelijke blokje), het tweede kopje heeft betrekking op de percelen tussen de 'straat-zonder-naam' en de stadsgracht (het westelijke blokje). Uit de beschrijvingen van de percelen¹²⁰ van het oostelijke blok blijkt dat ze met hun voorkant aan het bolwerk liggen en tot aan het Kattendiep ('van 't bolwarck hent up 't Kattendiep') doorlopen.

Tussen Poelestraat en Steentilstraat

Het voormalige Kattendiep is groen gemarkeerd, de rode lijn stelt de stadsmuur voor.



Het gebied Oosterpoort, Poelepoort en Steentilpoort op de plattegrond van Braun en Hogenberg (1575)

- 1 Binnen- en Buiten-Poelepoort met rondeel en klapbrug over het Schuitendiep
- 2 Stadsgracht buiten de stadsmuur
- 3 Binnen-Oosterpoort
- 4 Steentilpoort in en op het bolwerk

De met een groene kleur gemarkeerde straat is de gedempte bedding van het Kattendiep.

De strook waarop de percelen van het westelijke blok liggen wordt in de stadsrekeningen ook wel als 'singelwal' aangeduid. We zagen al eerder dat de percelen op deze singelwal niet

¹²⁰ Bijv. GrA toegang 2100 inv.nr. 7.6 (stadsrekening 1546-1547) fol. 67-70.

mochten worden bebouwd maar dat de gebouwen die er stonden mochten blijven staan. Alleen behield de Raad zich het recht voor om de strook grond een andere bestemming te geven en dan zouden de bouwsels moeten worden gesloopt. Een dergelijk voorbehoud komen we ook op andere plaatsen in de stadsrekeningen tegen. Het gaat dan vrijwel steeds over oude stukken gracht waarvan men het idee had dat die nog eens zouden moeten uitgegraven.

Het kost weinig moeite ons voor te stellen dat het ‘oude diep zonder water’ en het ‘nieuwe lopende diep’ die we tussen de Ebbingepoort en de Poelepoort tegenkwamen, twee versies zijn van het Schuitendiep. Immers, een ander diep dan het Schuitendiep is er aan deze kant van de stad niet. We weten dat het Schuitendiep aan het einde van de 14^e eeuw is gegraven om het water van de Hunze vanaf Roodehaan naar en langs de stad te leiden, vanwaar het door een eveneens nieuw gegraven kanaal, het Selwerderdiep, naar een grote kronkel van de natuurlijke bedding van de Hunze werd afgevoerd.¹²¹ Daarbij speelden verschillende belangen een rol: de bewoners van de Gorechter kerspelen ten oosten van de Hondsrug waren gebaat bij een vlotte afstroom van overtollig water en de Groningers – en vooral de schuitevaarders onder hen – hadden belang bij een verbetering van de vaarweg tussen de venen ten oosten van de Hondsrug en de stad. Het graven van het Schuitendiep zal dan ook een project zijn geweest waaraan zowel stadjsers als Gorechters hebben meegewerkt.

Moelijker voor te stellen is dat ook het ten zuiden van de Poelepoort gelegen Kattendiep onderdeel is geweest van (een oudere versie van) het Schuitendiep. Het bezwaar is niet alleen dat dit Kattendiep bij de Poelepoort niet netjes aansluit op het ‘oude diep zonder water’, maar ook dat het tracé ervan anders loopt dan je zou verwachten bij een kanaal dat water vanuit het zuidoosten moet aanvoeren. Vanuit het noorden gezien maakt de straat die we als het spoor van het Kattendiep hebben geïdentificeerd een bocht naar het zuidwesten in plaats van naar het zuidoosten.

Aan dit bezwaar zouden we tegemoet kunnen komen door te veronderstellen dat het op de plattegronden zichtbare spoor van het Kattendiep mede het gevolg is van een vroege poging om een ‘verbindingskanaal’ te graven tussen de Drentse A (Hoornsediep) en de Hunze (Schuitendiep). Zo’n kanaal zou de hoogte van de Hondsrug ten zuiden van de Here- en Oosterpoorten hebben moeten doorsnijden. Tegelijkertijd zou het bestaan hebben van zo’n kanaal ook een verklaring kunnen zijn voor het voorkomen van het toponiem ‘Kattendiep’ in zowel het zuidwestelijke als het zuidoostelijke deel van de stad. Een complete slag in de lucht is deze veronderstelling niet. In de archieven zijn inderdaad enkele aanwijzingen aangetroffen die doen vermoeden dat zo’n kanaal is gegraven of, tenminste, dat daartoe een poging is gedaan.

In weerwil van het minder goed passende tracé vermoed ik dat het Kattendiep tussen de Poelepoort en de Steentilstraat inderdaad een spoor is van een oudere versie van het Schuitendiep en dat het als zodanig gelijk te stellen is met het ‘diep-zonder-water’ ten noorden van de Poelepoort.

Komende vanuit ‘het Helperhamrik’ (de lage landerijen ten oosten van Helpman) groeven de gravers hun kanaal vlak langs de hoogte waarop ruim een eeuw later de burcht van Edzard

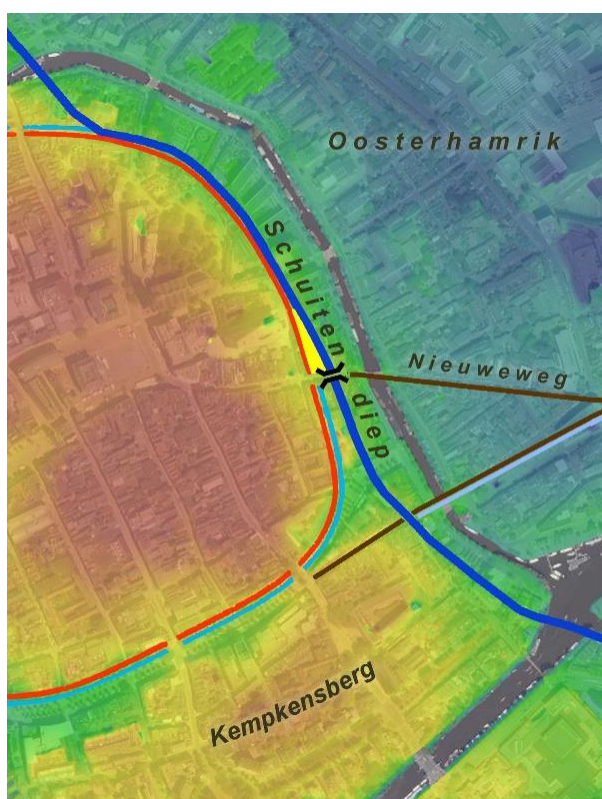
¹²¹ Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal* (2011), 108 evv.; recenter *De Hunze omgeleid (c. 1400)* (Groningen en het Drentse water 7, 2015) en *Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde* (Landschap lezen 6, 2017).

van Oost-Friesland is verzezen. Ze kwamen uit bij de uiterste zuidoosthoek van de stad, vlak achter de muur en de stadsgracht bij het latere Sint Geertruidsgasthuis of Pepergasthuis. Men groef het kanaal zo, dat tussen het nieuwe diep en de stadsgracht een brede singel overbleef. Op die manier kreeg het diep het aanzien van een (stukje) buitengracht. Zo kwam het water tot voor de Poelepoort. Ten noorden van de Poelepoort lijkt het erop dat men het Hunzewater eenvoudig naar de stadsgracht heeft geleid, die daartoe wel is uitgediept en verwijd. Op deze manier ontstond de naar het noorden taps toelopende *Clostermanswal*. Het Schuitendiep deed hier dienst als stadsgracht. Ter hoogte van de huidige Adventkerk aan de Hofstraat liet men het diep een bocht in noordelijke richting maken. Vanaf daar werd het kanaal Selwerderdiep genoemd. Om de verbinding tussen de stad en het Oosterhamrik te behouden was het nodig om bij de Poelepoort een brug over het nieuwe diep te slaan.

Het eerste Schuitendiep (c. 1395) ingetekend in de AHN-hoogtekaart

De overhoek ten noorden van de Poelepoort die we in de stadsrekeningen onder de naam '*Clostermanswal*' tegenkomen, is aangegeven met een geel vlakje.

Vóór de Poelepoort is over het nieuwe diep een brug geslagen. De Nieuweweg herstelt de toegang tot de 'Weg van de Groningers' langs het 'Oer-Damsterdiep', die door het graven van het Schuitendiep was verbroken.

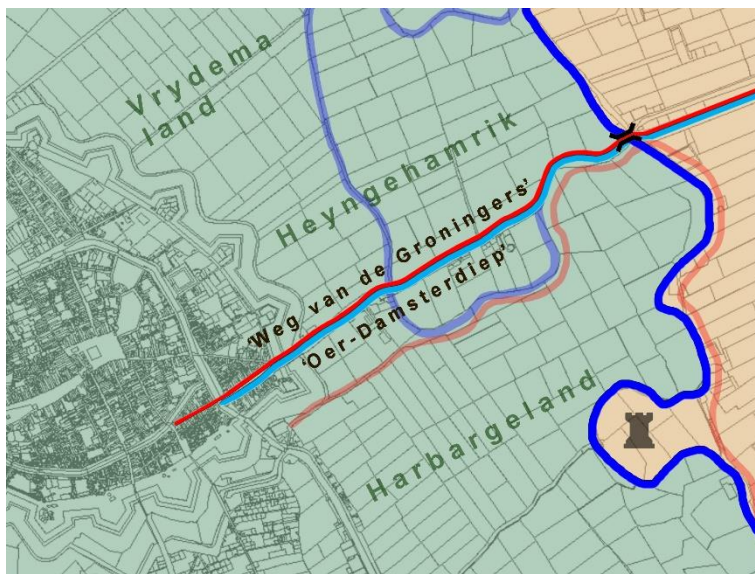


Met dit tracé werden de schuitemvaarders goed bediend. Op de hoogtekaart is goed te zien dat de westelijke oevers van het nieuwe diep relatief hoog waren. Losplaatsen op die plaatsen waren vanuit de stad via de Poelepoort en de Oosterpoort ook met karren goed bereikbaar.

Het nieuwe kanaal had ook een nadeel: het doorsneed een landweg die nog maar kort tevoren was aangelegd. We weten dat de Groningers in 1370 ten oosten van hun stad bezig zijn geweest met de aanleg van een weg en dat daarbij ook een brug hoorde. De route moest dienen ter vervanging van een oudere die via de *Herebure Zuidwending*, de oostelijke oever van de Hunze en de Olgerweg naar de landweg liep die de nederzettingen van Duurswold met elkaar verbond.¹²² Er zijn geen schriftelijke bronnen die ons iets kunnen

¹²² Dit thema is uitvoerig besproken in *Hinkemahorn en Stadsweg* (Landschap lezen 5, 2017) hoofdstuk 5.1: 'De weg van de Groningers'.

vertellen over het project dat in 1370 werd uitgevoerd. Er zijn alleen aanwijzingen te peuren uit de hoogtekaart en de sporen die latere ontwikkelingen hebben achtergelaten. Op grond daarvan vermoed ik dat we ons de *via Groniensium* ('de weg van de Groningers') van 1370 moeten voorstellen als een wat opgehoogd en verbreed pad over de noordelijke oever van een uitgediepte en verbrede sloot in het Heyngehamrik – het middelste deel van het Groninger Oosterhamrik. Sloot en weg begonnen even ten oosten van de latere Steentilpoort en liepen oostwaarts naar een plek waar ze aansloten op een oude bedding van de Hunze en de noordelijke oever daarvan. Deze 'weg van de Groningers' met de bijbehorende brug over de Hunze gaf toegang tot de *Wyrkeszuidwending*, een sloot-met-weg op de grens van de kerspelen Noorddijk en Middelbert.



'Het project van 1370': de 'Weg van de Groningers' en het 'Oer-Damsterdiep' met een brug over de Hunze

Enigszins gewijzigd plaatje uit *Hinkemahorn en de Stadsweg* (Landschap lezen 5, 2017).

De namen van de drie onderdelen van het Oosterhamrik zijn met groene letters aangegeven.

'Het project van 1370', bestaande uit de aanleg van de 'Weg van de Groningers' en een watergang die we 'Oer-Damsterdiep' kunnen noemen, is waarschijnlijk in dezelfde tijd op touw gezet als een vergelijkbare onderneming ten noorden van de stad: de aanleg van de Kleisloot ('Boterdiep') en de Kleiweg van de Tie (bij de kop van de Korreweg) naar het latere Noorderhoogbrug. Beide projecten waren bedoeld om de verbindingen tussen de stad en het omringende platteland te verbeteren en pasten in de veranderde verhoudingen tussen de stad en de Ommelander landschappen.¹²³

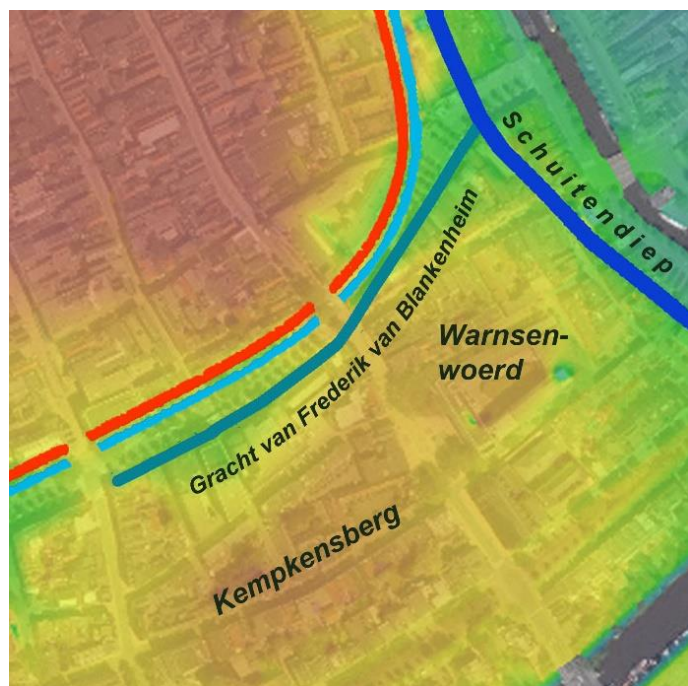
De '*via Groniensium*' ('Weg van de Groningers') langs het 'Oer-Damsterdiep' was vanuit de stad gemakkelijk bereikbaar via de Oosterpoort en de noordzijde van de 'Warnsenwoerd'. Het omstreeks 1395 gegraven Schuitendiep verbrak echter deze verbinding. Ik vermoed dat dit de reden is geweest waarom men toen de Nieuweweg heeft aangelegd. Via die nieuwe weg kon men vanuit de Poelepoort toch op de route naar Fivelgo komen.

Het precieze jaar waarin het Schuitendiep is gegraven is niet geboekstaafd. Maar we weten zeker dat het bestond toen bisschop Frederik van Blankenheim in de jaren 1400 en 1401 de stad Groningen gewapenderhand tot gehoorzaamheid wilde dwingen. Dat blijkt uit een passage in de kroniek van Johan van Lemego, die in de meest recente editie¹²⁴ wat minder

¹²³ Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 51 evv., dezelfde, *Een kronkelend verhaal*, 80, 119 ev.

¹²⁴ Sicke Benninge (2012) 38.

bijzonderheden vermeldt dan in voorgaande uitgaven het geval was. In de nieuwe editie lezen we over bisschop Frederik dat deze in het jaar 1400 met zijn Stichtse leger de stad Groningen drie weken lang aan de zuidzijde belegerde. Zijn kanonnen liet hij opstellen op de Kempkensberg en hij gaf opdracht 'eijnen droegen graffte' te graven aan de noordzijde van de berg. Deze gracht of loopgraaf begon buiten de 'nieuwe Herestraat-poort' en liep in oostelijke richting 'naar beneden' tot aan een lopend diep. In de recente uitgave van de kroniek staat in plaats van de laatste drie woorden 'eenen loepenen', maar dat levert geen echte betekenis op. De laatste uitgevers hebben ook de toevoegingen weggelaten die als verklarende aanvulling door toedoen van een of meerdere behulpzame copiïsten in andere handschriften terecht zijn gekomen. Daar staat na het weggelaten woord 'diep' nog dat het '[heerkumt] uuth Helpemer hamrick'.¹²⁵



Het gebied buiten Here- en Oosterpoort tijdens het beleg door Frederik van Blankenheim (1400)

Voor een goed begrip van deze passage moeten we rekening houden met het feit dat de echte Kempkensberg (die van 1400) niet lag op de plek waar hij nu ligt. Zijn huidige plaats dankt hij aan de stellige maar ongegronde beweringen van J.A. Feith. Deze gezaghebbende Groningen-kenner hield het erop dat de Kempkensberg even ten noorden van het Sterrebos lag.¹²⁶ De onjuistheid van dat idee volgt uit een aantal 14^e-16^e-eeuwse teksten. Om de loop van mijn betoog niet te onderbreken neem ik me voor aan de misverstanden omtrent de Kempkensberg nog eens afzonderlijk aandacht te besteden. Voor het moment beperk ik me tot de aantekening dat de bedoelde teksten in combinatie met de moderne hoogtekartaar tot de conclusie leiden, dat de Kempkensberg het westelijke deel was van een oost-west georiënteerde hoogte waarvan het hoogste punt slechts enkele tientallen meters ten zuiden

¹²⁵ J.A. Feith en P.J. Blok (eds.), *De kroniek van Sicke Benninge. 1e en 2e deel* [Kroniek van van Lemego], Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie nr. 48 (Utrecht 1887) 57-58.

¹²⁶ J.A. Feith, 'De Heereweg', in: *Uit Groningens verleden* ([Groningen] 1902) 1-37 en dezelfde, 'Wandelingen door het oude Groningen' IX, 128-130.

van de stadsmuur lag. Dat hoogste punt moeten we nu zoeken nabij de plek waar de Ypenmolendrift op de Herebinnensingel uitkomt.

Ik neem aan dat de kroniekschrijver met het woord *graffte* in deze passage geen gracht bedoelde, maar een loopgraaf-met-wal die het de belegeraars mogelijk moest maken om de stadsmuur tot op korte afstand te benaderen. De loopgraaf-met-wal liep evenwijdig aan en op korte afstand van de zuidelijke stadsmuur in oostelijke richting, moet ongeveer 400 meter lang zijn geweest en een behoorlijk verval hebben gehad. Ook al is de maaiveldhoogte in de stad Groningen zo goed als nergens meer hetzelfde als zes eeuwen geleden, ook nu nog bedraagt het hoogteverschil tussen de plek van de Herepoort en de plaats waar de gracht in het Schuitendiep uitkwam zo'n 2 meter.

De belegering van Frederik van Blankenheim liep voor hem op een mislukking uit en niemand heeft opgeschreven wat er van de loopgraaf is geworden. We kunnen ons voorstellen dat de wal is geslecht en de loopgraaf opgevuld, maar het is evengoed denkbaar dat de Groningers ze intact hebben gelaten, in de mening dat dit een mooie aanzet was voor een nadere versterking van de zuidflank van hun stad. Of beschouwden ze de bisschoppelijke loopgraaf zelfs als een voorzet voor de aanleg van een 'verbindingskanaal' tussen de Hunze en de Drentse A?

Nog niet zo heel lang tevoren hadden de stadjsers de loop van beide rivieren gewijzigd: de Hunze was via het Schuitendiep naar de stad geleid en door het graven van het Hoornsediep had men de loop van de A ten zuidwesten van de stad 'genormaliseerd'. Daardoor was het ook mogelijk geworden een laag en zompig gebied ten zuiden van de huidige Schuitemakersstraat, 'de Segge' geheten, op te hogen en aan het stadsareaal toe te voegen. In verband daarmee is ook de zuidelijke stadsmuur naar het westen doorgetrokken.¹²⁷ Een stukje omgelegde rivierbedding – de benedenloop van 'het Maar' – zou dienst kunnen gaan doen als het westelijke uiteinde van een verbindingskanaal dat de hoogte van de Hondsrug zou doorsnijden. Gezien het reliëf zou het ook niet zo moeilijk zijn dit westelijke stukje diep een paar honderd meter in oostelijke richting door te trekken. Alleen tussen de Herepoort en de Oosterpoort zou men over een lengte van ongeveer 225 meter zo'n 5 meter diep moeten graven om het mogelijk te maken dat er water uit het Schuitendiep en het Hoornsediep doorheen kon stromen. De door de bisschop gegraven loopgraaf kon als eerste aanzet voor zo'n diep diep worden benut. Ten oosten van de Oosterpoort hoefde maar een klein stukje van de loopgraaf te worden uitgediept en verwijd om een 'lopende' verbinding met het Schuitendiep tot stand te brengen.

Als er werkelijk een plan is geweest om een verbindingskanaal tussen A en Hunze aan te leggen, moeten we niet aan een 'schipvaart' denken. Het lijkt me onwaarschijnlijk dat daaraan omstreeks 1400 behoefte kan zijn geweest. Bovendien is het – voor zover ik de gang van zaken in het oude Groningen enigszins begrijp – ook niet mogelijk geweest. Bij grote 'openbare werken' kwamen alle ingezetenen van de stad, georganiseerd in 'rotten',¹²⁸ in actie. Soms kregen de stedelingen zelfs hulp van inwoners van kerspelen in de Ommelanden, hetzij omdat die het werk ook voor zichzelf van belang vonden, hetzij omdat zij zich daartoe gedwongen voelden. De werkzaamheden werden uitgevoerd onder regie van de

¹²⁷ Jan van den Broek, *Langs de Drentsche Aa*, 45, 49, 73-75.

¹²⁸ De stad Groningen was ingedeeld in 'kluften' (wijken), die op hun beurt waren onderverdeeld in 'rotten'. Een rot werd gevormd door de inwoners van de huizen aan één zijde van een straat.

stadtbouwmeester ('directeur openbare werken'), die voormannen inhuurde voor de dagelijkse leiding op alle plaatsen waar gewerkt werd. Uiteraard konden grote projecten alleen op deze manier worden uitgevoerd als het belang ervan door alle ingezetenen werd erkend. De scheepvaart in het algemeen en de schuitenvaarders in het bijzonder zullen omstreeks 1400 voor de stad Groningen zeker van betekenis zijn geweest, maar een zaak van algemeen belang die de inzet van de hele bevolking rechtvaardigde, waren ze niet. In de praktijk was de collectieve veiligheid het enige belang waarvoor een dergelijke algemene mobilisatie mogelijk was. Daarbij maakte het niet uit of het ging om de bestrijding van hoog water of de defensie tegen een oorlogszuchtige bisschop of hertog.

Tegen deze achtergrond is het ondenkbaar dat het doorgraven van de Hondsrug op touw zou zijn gezet om een scheepvaartverbinding tussen A en Hunze te realiseren. De bedoeling moet zijn geweest om de zuidflank van de stad Groningen, en dan vooral de paar honderd meter op de hoogte van de Hondsrug, beter verdedigbaar te maken. Dat Groningen hier gevaar liep had de belegering door Frederik van Blankenheim aangetoond. Het middel om de defensie op deze plek te verbeteren – een gracht die permanent met water gevuld was – leek eenvoudig, maar het graven ervan zou in de praktijk moeilijker blijken dan gedacht.

Een akte uit het jaar 1407 lijkt te bevestigen dat werkelijk begonnen is met het graven van een diep dat de functie van gracht zou moeten vervullen. In dat document worden erven vermeld die gelegen zijn buiten de Here- en Oosterpoorten, '*buten den nyen graven van den depe tuschen den tweem poerten*'.¹²⁹ De geciteerde woorden zijn voor meer dan één uitleg vatbaar. Ze zouden eenvoudig kunnen betekenen dat er buiten de beide poorten een kort tevoren gegraven diep ligt, maar de in de akte gebruikte formulering lijkt me daarvoor te omslachtig. Mogelijk is er zoiets bedoeld als 'aan gene zijde van de gracht die onderdeel moet worden van het nieuwe diep'.

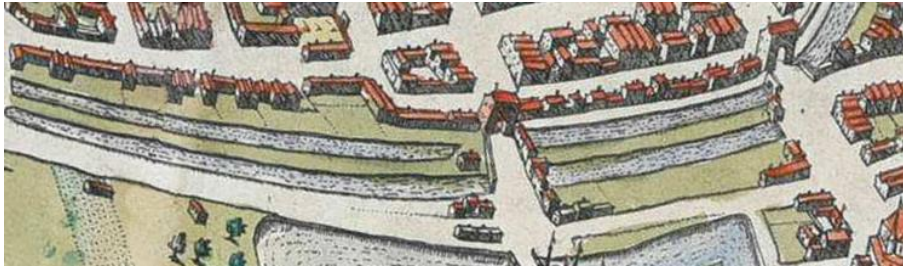
Hoe dit ook zij, niets wijst erop dat er in het begin van de 15^e eeuw een echt verbindingskanaal dwars door de hoogte van de Hondsrug is gerealiseerd. Maar het heeft er wel alle schijn van dat een serieuze poging in die richting is gedaan. Dat het gestelde doel niet is bereikt is eenvoudig te verklaren. Ik heb er al op gewezen dat men erg diep – en dus ook wijd – heeft moeten graven om rivierwater in het nieuwe diep te krijgen. Daarbij komt nog een tweede factor: de op plaatsen weerbarstige aard van de bodem. Deze bestaat uit keileem, grof en fijn zand, kleine en grote stenen en grind, al dan niet met elkaar verkit door opgeloste kalk. De mensen van de 'Combinatie Herepoort' – de aannemer die op dit moment bezig is met de ombouw van de Zuidelijke Ringweg – kunnen daarover meepraten. We kunnen ons voorstellen dat de gravers bij de uitvoering van het project hier en daar op zo grote problemen zijn gestuit, dat men de ambities naar beneden heeft bijgesteld. Besloten werd – zo denk ik – dat de nieuwe defensieve gracht niet 'lopend' hoefde te zijn, dat het dus niet nodig zou zijn om dieper te graven dan het kanaalpeil van Schuitendiep en Hoornsediep en dat het voldoende zou zijn wanneer grond- en hemelwater voor de vulling van de gracht zorgden.

Dat de gravers van 1400 en de jaren daarna niet de voor een 'lopend diep' vereiste diepte hebben bereikt, wordt bevestigd door het feit dat in 1637, toen het oude plan voor een 'verbindingskanaal' tussen A en Hunze eindelijk werd gerealiseerd en het Zuiderdiep tot stand kwam, de gravers veel meer tijd nodig hadden om het gestelde doel te bereiken. Als

¹²⁹ GrA toegang 1539 inv.nr. 392 reg.nr. 37 (14 februari 1407).

gevolg van 'de gelegenheit ende harde sandtgronden' bleek het werk 'veele swaerder te sijn als de heeren [stadsbestuurders] ende annemerer wel gemient hadden'.¹³⁰

De plattegrond van Braun en Hogenberg laat zien wat er in de eerste jaren van de 15^e eeuw wél is gerealiseerd: tussen het uit c. 1530 daterende Papepoortje (aan het zuidelijke einde van de Schoolholm) en de Oosterpoort ligt een dubbele gracht met daartussen een singelwal. De 'buitengracht' kan een overblijfsel zijn van de poging om in de jaren na de belegering van 1400-1401 een verbindingskanaal te graven.



Dubbele gracht langs de zuidflank van Groningen op de plattegrond van Braun en Hogenberg

Overigens is het plaatje van Braun en Hogenberg op dit punt niet erg betrouwbaar. Net zoals in het geval van het Menrediep lijkt hun weergave 'historiserend' van aard: zoals het is afgebeeld kan het ooit zijn geweest, maar was het al niet meer. Bij Jacob van Deventer zien we alleen tussen de Herepoort en Oosterpoort een dubbele gracht. De plattegrond die Van Olm naar het origineel van 'een Spanjaard' heeft gemaakt, geeft naar mijn gevoel de situatie van 1574 het meest realistisch weer. Daarop is te zien dat een deel van de oude stadsgracht ten westen van de Herepoort was gedempt. Dat komt overeen met gegevens die ons uit de stadsrekeningen bekend zijn.¹³¹



De dubbele gracht tussen Papepoortje en Oosterpoort op de 'plattegrond van een Spanjaard' (van Olm)

Het pijltje wijst naar de plek waar, ten westen van de Herepoort, een stukje van de oude gracht ter lengte van 60 meter is gedempt.

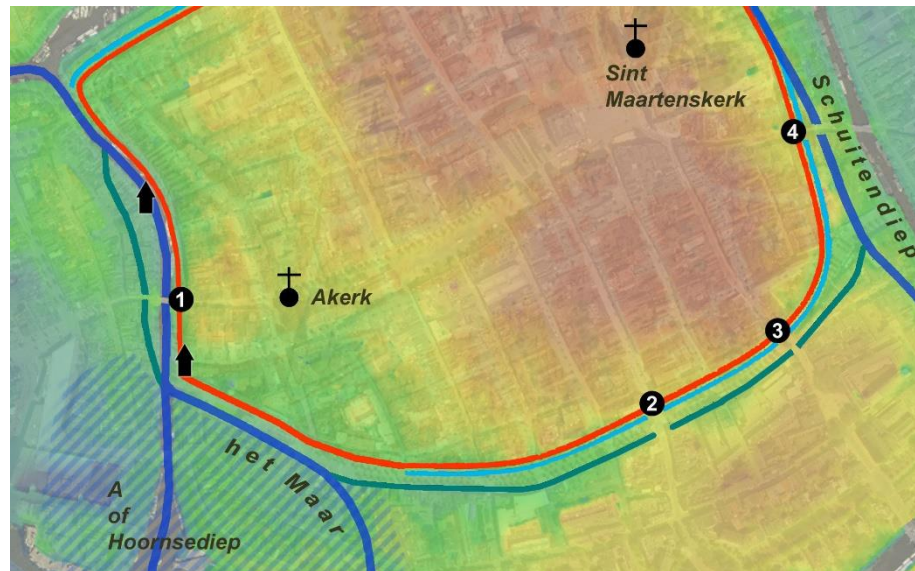
¹³⁰ GrA toegang 1605 inv.nr. 7 (23 november 1637).

¹³¹ Zie pp. 74-75.

In hoofdstuk 3 hebben we al gezien dat de Groningers, na de belegering door Frederik van Blankenheim te hebben doorstaan, in de lage en natte zuidwesthoek van hun stad (de Segge) een natuurlijke bocht van ‘het Maar’, onderdeel van het stroomstelsel van de A, naar buiten hebben verlegd, een strook grond hebben opgehoogd en vervolgens de stadsmuur vanaf de Beulstoren (in de Torenstraat) naar het westen hebben doorgetrokken tot aan de A. Op de plek waar de nieuwe muur aansloot op de muur langs de oostelijke oever van de A bouwden ze een toren: de Ulentoren.

De gracht van Frederik van Blankenheim in westelijke richting doorgetrokken en het Menrediep gegraven

- 1 Apoort
- 2 Herepoort
- 3 Oosterpoort
- 4 Poelepoort



Met een arcering is linksonder ‘de Segge’ aangegeven. De benedenloop van het Maar is de watergang die op de Marburgplattegrond als ‘Cattendiep’ is aangeduid.

De twee torens aan de A zijn de Turftoren (boven) en de Ulentoren (onder).

Het voorgaande overziende kunnen we de vraag naar de samenhang tussen de twee Groningse Kattendiepen positief beantwoorden. Inderdaad, het *Cattendiep* dat op de Marburgplattegrond genoemd wordt en in de A uitkomt, en het Kattendiep dat op diezelfde plattegrond als een kromme straat tussen de Poelepoort en de Steentilstraat is afgebeeld, zijn (in zekere zin) uiteinden van één en hetzelfde kanaal dat als een ‘lopend diep’ Hunze en A met elkaar had moeten verbinden, maar niet in zijn geheel is gerealiseerd. Het westelijke Kattendiep is in oorsprong de omgelegde benedenloop van het Maar, het oostelijke Kattendiep bestaat uit een stuk van ‘de gracht van Frederik van Blankenheim’ en een stukje van het oudste Schuitendiep waarop de gracht van de bisschop uitkwam.

Het bolwerk en de verlegging van het Schuitendiep

Een volgende fase in de ontwikkeling van de waterwegen ten zuiden en oosten van de Groningse binnenstad breekt aan met de aanleg van het 'bolwerk'. Op grond van passages in de 'Groninger Annalen' wordt die aanleg gedateerd op 1469-1470 of 1471.¹³² Uit enkele archiefstukken blijkt echter dat men al eerder met het opwerpen van het bolwerk moet zijn begonnen. De oudste tekst waarin het wordt vermeld dateert uit 1465.¹³³ De betreffende akte gaat over de verdeling van land buiten de Oosterpoort, nader bepaald als gelegen in de 'Warnsenwoerd'. Van het meest zuidelijke deel van het land wordt meegedeeld dat het in het zuiden aan 'der stad bolwarck' grenst. We mogen aannemen dat het hier bedoelde stuk van het bolwerk onderdeel was een verdedigingswal-met-gracht die de hele breedte van de Hondsrug afsneed.



Filips de Goede (1396-1467), hertog van Bourgondië

Kopie van een verloren gegaan origineel van Rogier van der Weyden

Onbekend is of er een concrete dreiging is geweest die de stadgers ertoe gebracht heeft deze defensieve linie te bouwen. Het is echter denkbaar dat er verband is met de ervaringen die 300 Groningers in het jaar 1456 hebben opgedaan toen hertog Filips de Goede – de voorganger van Karel de Stoute als hertog van Bourgondië – de stad Deventer belegerde. De Groningers waren naar Deventer gestuurd om mee te helpen bij de verdediging van deze Overstichtse zusterstad. Ze hadden toen met eigen ogen gezien dat de hertog zijn kanonnen

¹³² Sicke Benninge (2012) 84.

¹³³ Er is ook een akte uit het jaar 1455, waarin gesproken wordt van een stuk land buiten de Boteringepoort dat gelegen is 'int Bolwarck' (GrA toegang 172 inv.nr. 20 reg.nr. 337). Blijkens andere stukken die hierop betrekking hebben kan dit bolwerk niet binnen het stadsareaal hebben gelegen en geen onderdeel zijn geweest van de ons bekende verdedigingswerken. Mogelijk gaat het om sporen van een veel oudere (13^e eeuwse?) versterking die als 'het bolwerk' bekend stond. Tussen Glimmen en Noorderlaren bestond ook zo'n 'bolwerk'. In dat geval gaat het om een versterking die de Drenten in het begin van de 13^e eeuw hebben opgeworpen tegen de prefect van Groningen.

op de westelijke oever van de IJssel had opgesteld en daarmee op de Deventer verdedigingswerken inbeukte.¹³⁴ Het moderne geschut bleek maar liefst 200 meter ver te kunnen schieten!

Het lijkt me heel goed mogelijk dat deze ervaring de reden is geweest dat de Groningers in de tweede helft van de jaren 50 van de 15^e eeuw op ruime afstand van de dubbele gracht aan de zuidzijde van hun stad een nieuwe verdedigingswal hebben gelegd. In theorie zouden ze, om buiten het bereik van het geschut te blijven, een bufferzone van ruim 200 meter hebben moeten maken. Dat is niet gebeurd. De afstand tussen de zuidelijke stadsmuur en het nieuwe bolwerk bedraagt krap aan 200 meter. Toch lijkt de locatie van de defensieve wal weloverwogen gekozen. Het oostelijke uiteinde ervan lag op de westelijke oever van het Schuitendiep; vanaf daar liep het bolwerk in westelijke richting zó, dat de hoogten van de Warnsenwoerd en de Kempkensberg respectievelijk geheel en gedeeltelijk binnen de veste kwamen te liggen. Ten westen van de hoogten liep de nieuwe wal door tot de oostelijke oever van het Maar. Op deze manier werd een potentiële vijand gedwongen om zijn aanval te concentreren op een smal stukje (100-125 meter breed) van de verdedigingswal. Wanneer de Groningers op het meest geëxponeerde centrale deel van deze wal vérdragend vestinggeschut opstelden, konden ze voorkomen dat de vijand zijn stukken op schootsafstand van de stad opstelde. Al met al werd op deze manier een bufferzone van zo'n 400 meter diepte gecreëerd. Dat geschut in dit verhaal inderdaad een rol speelde, blijkt uit een passage in de 'Groninger Annalen'. Direct na de mededeling dat de Groningers in de zomer van 1469 '*dat bolwarck*' voor de Herepoort '*mijt holt ende erde*' hebben 'gemaakt' – bedoeld is waarschijnlijk 'versterkt' – lezen we in die kroniek dat ze kanonnen lieten gieten van wel 9 voet lang en dat daarmee kogels zo groot als kinderhoofden konden worden afgeschoten.¹³⁵

De werkzaamheden die in 1469 aan de zuidelijke verdedigingswal werden uitgevoerd waren onderdeel van een veel groter project. De kroniekschrijver deelt mee dat de stad op 19 juni 1469 is begonnen '*to bolwarcken*', nu uit angst voor hertog Karel de Stoute die zijn oog ook op Stad en Ommelanden had laten vallen. Het werk, waaraan ook ingezetenen van de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt en van het Ommelander Westerkwartier een bijdrage leverden, was in 1470 klaar. In dat jaar is ook begonnen met de bouw van een zware vestingtoren aan het oostelijke uiteinde van het bolwerk, op de oever van het Schuitendiep: de Drenkelaarstoren.¹³⁶ De toren die aan de westzijde het bolwerk afsloot wordt niet genoemd, maar het ligt voor de hand dat ook die in de jaren 1470-1471 is gebouwd. Ik doel op de Aduardertoren, die buiten het latere Papenpoortje in het verlengde lag van de Schoolholm. Deze toren is in de 16^e eeuw afgebroken om te worden vervangen door het Olde Rondeel (gebouwd in 1558-1559). We zagen eerder dat dit bastion op de Marburgplattegrond '*het nie Rondeel*' heet. Volgens de schrijver van de 'Groninger Annalen' is de algehele modernisering van de Groningse vestingwerken in 1471 voltooid met de bouw van enkele torens.¹³⁷ Maar helemaal klaar waren ze toen nog niet: de imposante poortgebouwen van de Herepoort en Oosterpoort dateren van 1472 en 1473.¹³⁸

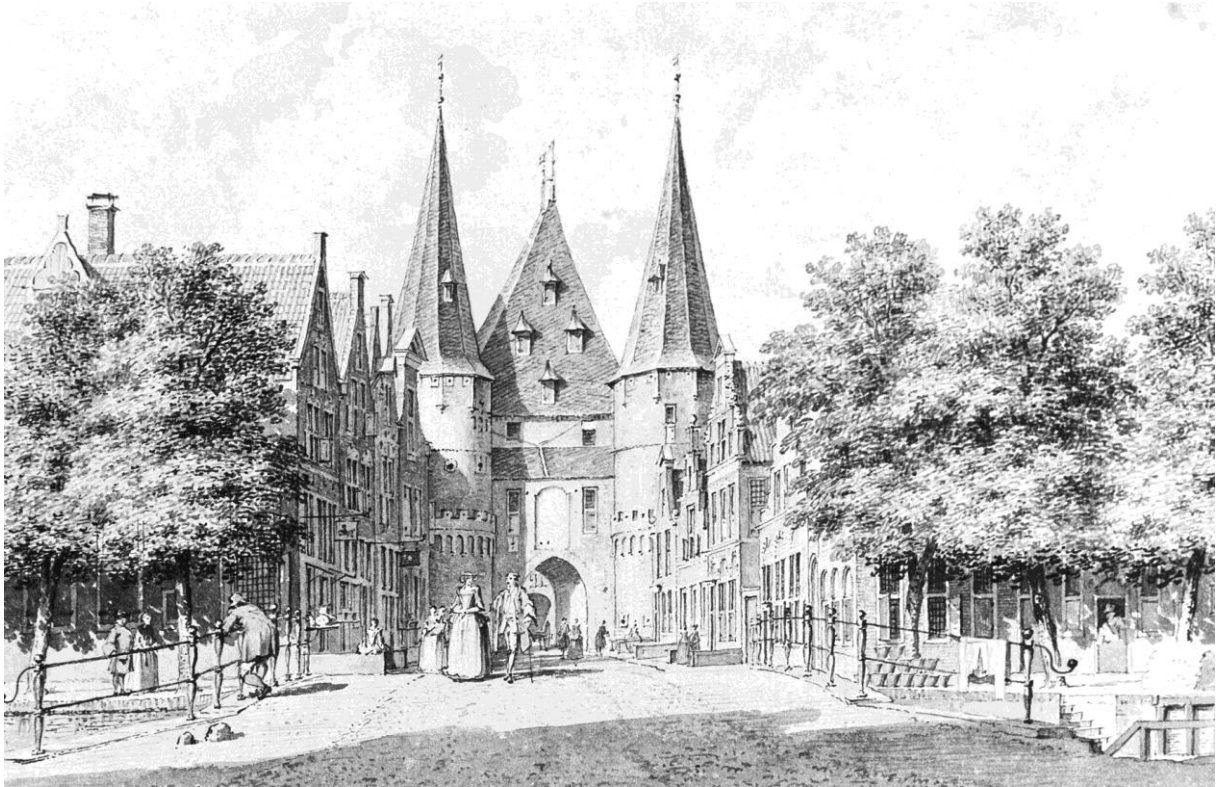
¹³⁴ Sicke Benninge (2012) 76.

¹³⁵ Sicke Benninge (2012) 77-78.

¹³⁶ Sicke Benninge (2012) 84.

¹³⁷ Sicke Benninge (2012) 84.

¹³⁸ Sicke Benninge (2012) 85.



De buitenzijde (oostzijde) van de Poelepoort naar een tekening van C. Pronk (1754).

Het poortgebouw is vermoedelijk ten tijde van de fortificatiewerken van 1469-1471 gebouwd en in 1828 gesloopt.

NL-GnGRA_1785_13601

Aan de oostzijde van de stad was de situatie totaal anders dan aan de hoge zuidzijde. Hier, op de grens van de hoge gronden en het lage Oosterhamrik, stroomde sinds c. 1400 het Schuitendiep langs de stad. Ten zuiden van de Poelepoort leek dit diep wel wat op een buitengracht, ten noorden van de Poelepoort liep het water langs de muur. Wanneer men hier een bolwerk wilde aanleggen, moest er een oplossing gevonden worden voor dit 'lopende diep'. Het was mogelijk om het diep te laten liggen waar het lag en het bolwerk ten oosten van het diep te leggen. Dan moest men waterpoorten bouwen op de plekken waar het bolwerk het kanaal moest kruisen. Een alternatief was het verplaatsen van het diep. Door het wat in oostelijke richting te verleggen zou er buiten de stadsmuur voldoende ruimte ontstaan voor de aanleg van een nieuwe verdedigingswal. Men koos voor de tweede optie: er werd een nieuw Schuitendiep gegraven dat we later in de stadsrekeningen als '*dat nije lopende diep*' aangeduid zien.

Vanaf de Drenkelaarstoren in het zuiden liep de nieuwe verdedigingswal in noordelijke richting, een nagenoeg haakse hoek makend met het zuidelijke bolwerk. Na de verlegging van het Schuitendiep en de aanleg van het bolwerk is de verbinding tussen de Warnsenwoerd en de weg langs het Damsterdiep hersteld door het uitsparen van een opening in het bolwerk en de bouw van een daarmee corresponderende stenen brug over het nieuwe Schuitendiep. De bouw van deze *Steentil* heeft ongetwijfeld te maken met het toegenomen belang van het Damsterdiep. In 1424, zo'n 50 jaar na de aanleg van het 'Oer-

Damsterdiep', was vanaf de plek die later Oosterhoogebrug zou worden, door de Groningers een kanaal in noordoostelijke richting gegraven. Het leidde naar het Lustigemaar bij Oosterdijkshorn en diende in de eerste plaats de ontwatering van het Oosterhamrik. Maar ook voor de scheepvaart was het van belang. Dat valt op te maken uit de bepaling dat er bij Oosterhoogebrug sluizen van een bepaalde aard en maat moesten komen.¹³⁹ Door de aanleg van het nieuwe afwaterings- en scheepvaartkanaal was er een vaarwater tot stand gebracht dat de stad Groningen in rechtstreekse verbinding bracht met Fivelgo, de Eemsmond en, via de Eems, met Westfalen. Het peil in het Schuitendiep en het Damsterdiep verschilde, zodat beide watergangen door een dam van elkaar gescheiden bleven.

Het pad dat vanaf de Oosterpoort aan de noordzijde van de Warnsenwoerd naar de stenen til voerde, werd een straat: de Steentilstraat. In 1999 is deze straat archeologisch onderzocht. Daarbij werden geen sporen aangetroffen van een middeleeuwse buitengracht.¹⁴⁰ Zo'n gracht mocht volgens de reconstructie van Van Giffen en Praamstra daar wel worden verwacht.¹⁴¹ De theorie van de dubbele middeleeuwse gracht is inmiddels achterhaald. Het ontbreken van een spoor van een gracht ter plaatse van de Steentilstraat maakt wel duidelijk dat bisschop Frederiks *grafft* ten oosten van de Herepoort vlak buiten de muur en stadsgracht moet hebben gelopen.¹⁴²

Mogelijk is er bij de Steentil niet meteen een echte poort gebouwd in het gat dat men bij de aanleg van het bolwerk (*'tusschen dat bolwarck'*) had opengelaten, al zal er wel voor gezorgd zijn dat de opening kon worden afgesloten. Een stenen poortgebouw kwam er pas toen de daarvoor benodigde bakstenen vrijkwamen door de sloop van de burcht die graaf Edzard van Oost-Friesland in de zuidoosthoek van de stad had laten bouwen (1506-1507) en die na zijn vertrek in 1514 alweer werd gesloopt. De Steentilpoort is gebouwd in 1517, tegelijk met de 'Binnen-Apoort', die werd opgetrokken in de opening van het bolwerk (*'tusschen dat bolwerck'*) op de smalle strook land tussen het Menrediep en de A.¹⁴³

Door de aanleg van het oostelijke bolwerk en de verplaatsing van het Schuitendiep was behalve de hoge Warnsenwoerd ook het laagland tussen de Poelepoort en de Steentil binnen de vesting komen te liggen. Van west naar oost lagen daar de oude stadsgracht, een singel, de bedding van het eerste Schuitendiep en een strook grond langs het nieuwe bolwerk. We hebben in hoofdstuk 2 al gezien dat het stadsbestuur deze grond verhuurde. Het eerste huurcontract dateert van 10 oktober 1469.¹⁴⁴ Hieruit valt op te maken dat men bij de grootschalige fortificatiewerkzaamheden in de jaren 1469-1471 begonnen is met de verlegging van het Schuitendiep en de aanleg van het bolwerk aan de oostzijde van de stad. Ook de percelen op de singelwal tussen de stadsgracht en het voormalige Schuitendiep – dat inmiddels 'Kattendiep' was gaan heten – werden verhuurd. We zagen al dat het stadsbestuur er rekening mee hield dat het Kattendiep nog eens zou worden uitgegraven en verbood daarom dat de verhuurde percelen op de 'Kattendiepwal' werden bebouwd.

¹³⁹ GrA toegang 708 inv.nr. 499, reg.nr. 11 (18 mei 1424); zie ook Jan van den Broek, *Alle kanten op* (Groningen en het Drentse water 8, 2015), hoofdstuk 8.3, 'De stadshamrikken'.

¹⁴⁰ Gert Kortekaas, 'Archeologie in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000) 4-24, in het bijzonder 18-19.

¹⁴¹ A.E. van Giffen en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de Diepen' II, in: *Groningse Volksalmanak* 1965/1966, 109-194.

¹⁴² Zie het plaatje op p. 65.

¹⁴³ Sicke Benninge (2012) 414-415. Zie ook hiervoor, pp. 36-37.

¹⁴⁴ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.18 (stadsrekening over 1559) fol. 62.

In *Een kronkelend verhaal* en ook in *Groningen en het Drentse water*¹⁴⁵ heb ik uitgebreid aandacht geschonken aan een akte uit 1473, waarin de Gorechter kerspelen ten oosten van de Hondsrug en het stadsbestuur van Groningen een regeling troffen over het onderhoud van het Schuitendiep en het Selwerderdiep.¹⁴⁶ Deze tekst – de Steentil wordt daarin voor het eerst vermeld – kwam me belangrijk voor omdat hij lijkt te wijzen op een functieverandering van het Selwerderdiep. We hebben al gezien dat dit het kanaal is waardoor het door het Schuitendiep aangevoerde Hunzewater vanaf de stad noordwaarts werd afgevoerd om bij de Borgham (waar nu de stadswijk ‘De Hoogte’ ligt) weer in de oude rivierbedding uit te komen. Aangenomen wordt dat het Schuitendiep vooral was aangelegd om de afstroom van het Hunzewater te verbeteren en de aanvoer van turf naar de stad gemakkelijker te maken. In 1469-1471 is, zo redeneerde ik, langs de noordzijde van de stad een nieuwe bedding gegraven, waardoor het door het Schuitendiep aangevoerde Hunzewater geheel of gedeeltelijk naar het westen kon stromen. Als gevolg daarvan speelde het Selwerderdiep tussen de stad en de Borgham geen hoofdrol meer in de afvoer van het Hunzewater en zijn de Gorechters op het idee gekomen dat ze dat stuk van het kanaal niet langer hoefden te onderhouden. In 1473 werd echter overeengekomen dat ze het Schuitendiep moesten onderhouden tot aan de Steentil, dat de stad Groningen het stuk vanaf de Steentil tot aan de noordoosthoek van de stad voor haar rekening nam, en dat de Gorechters – zoals eerder ook al het geval was – ook het Selwerderdiep moesten onderhouden.

Ik denk nu dat de zaak een beetje anders zit. Ik betwijfel of er in 1469-1471 langs de noordzijde van de stad wel een zó diepe bedding is gegraven dat het Hunzewater daardoor naar het westen kon stromen. Een functieverandering van het Selwerderdiep is om die reden minder waarschijnlijk dan ik dacht. De verlegging van een stuk van het Gorechter afvoerkanaal kan op zich al voldoende reden zijn geweest om het onderhoud ervan ter discussie te stellen. Het is jammer dat we de oorspronkelijke regeling niet kennen. Als dat wel zo was, konden we zien wat er in 1473 is veranderd. Daarnaast valt nu alleen te gissen. Mogelijk bepaalde de eerste regeling dat het stuk Schuitendiep langs de oostzijde van de stad door de Gorechters en de Groningers samen moest worden onderhouden. Het verschil tussen de oude en nieuwe situatie zou dan daarin gelegen zijn, dat de Gorechters voortaan daarvan ontslagen zouden zijn.

Hoe dit ook zij, de regeling van 1473 lijkt een direct gevolg te zijn van de verder niet gedocumenteerde verlegging van het Schuitendiep en kan beschouwd worden als een bevestiging daarvan.

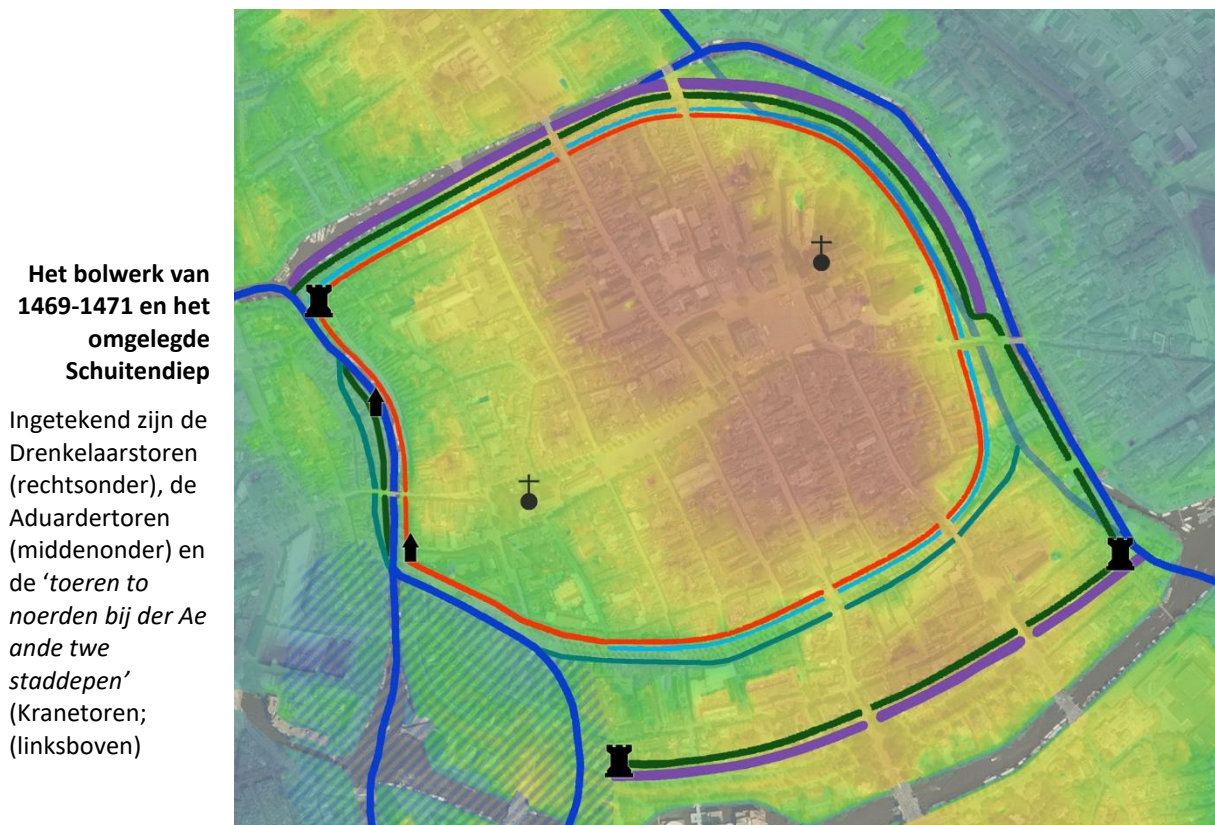
Er zijn ook geen documenten bewaard gebleven waaruit blijkt wat er gebeurd is met het stuk Schuitendiep dat tussen de Drenkelaarstoren en de Poelepoort binnen de vesting was komen te liggen. Ik vermoed dat het stuk ten oosten van de Warnsenwoerd voortvarend is gedempt. De daarvoor benodigde grond was ter plaatse voorhanden. Ten noorden van de Steentilstraat was dat moeilijker: het gebied lag laag en de voor de demping benodigde specie moest over een grotere afstand worden aangevoerd. Ik vermoed dat men het resterende stukje watering maar gelaten heeft wat het was: een nutteloos diepje, een

¹⁴⁵ Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal* (Assen 2011) 113-116 en 166; *Kleisloot, Selwerderdiep en Boterdiep* (Groningen en het Drentse water 9, 2015)) hoofdstuk 9.1 ‘Twe staddepen’ en Bijlage 1.

¹⁴⁶ GrA toegang 2100 inv.nr. 219.1 en 2 (1473).

‘Kattendiep’. De aangelegen grond werd in percelen verdeeld en werd, zoals we hebben gezien, door de stad aan belanghebbenden verhuurd.

De manier waarop het binnen de veste belande stuk Schuitendiep werd aangeduid is al meermalen genoemd en is in feite de aanleiding geweest om het idee van een verplaatsing van het Schuitendiep te onderzoeken: *‘het oude diep zonder water’* of het *‘olde binnen stads diep’*. In het bijzonder die tweede aanduiding maakt duidelijk dat het om een watergang gaat die binnen de vestingwerken ligt of, preciezer, binnen de vestingwerken is komen te liggen. Ik heb er ook al op gewezen dat de aanduiding *‘het oude diep’* ook werd gebezigd voor de middeleeuwse gracht langs de noordelijke stadsgracht die na de fortificatiewerkzaamheden van 1469-1471 binnen het bolwerk was komen te liggen. Aangezien op die plaats geen diep kan hebben gelopen, neem ik aan dat de aanduiding ‘diep’ aan die voormalige gracht is gegeven naar analogie van de situatie ten oosten van de Ebbingepoort.



Langs de A staan nog de de oudere Turftoren (boven) en Ulentoren (onder). Het bolwerk van 1469-1470 is met een groene lijn aangegeven. Er heeft geen defensieve wal gelegen tussen de Ulentoren en de Aduardertoren; de moerassige *Segge* (op deze afbeelding gearceerd) bood aan de zuidwestzijde voldoende bescherming.

We gaan nog even door met de bespreking van het bolwerk van 1469-1471. De kroniekschrijver deelt mee dat het bolwerk in het jaar 1471 *‘int verkant’* is voltooid.¹⁴⁷ Dit lijkt in overeenstemming met het nagenoeg vierkante grondplan van Groningen. Maar *‘int*

¹⁴⁷ Sicke Benninge (2012) 84.

verkant' betekent, net zoals het Franse *carrément*, ook 'helemaal'. Het is daarom niet zeker dat de kroniekschrijver heeft willen zeggen dat de stad aan alle vier zijden van een bolwerk is voorzien. Er is ook enige reden tot twijfel: op de bekende plattegronden is het bolwerk afgebeeld, zij het steeds in de vorm die het in de loop van de 16^e eeuw heeft gekregen. We weten echter met zekerheid dat het westelijke deel van de 16^e-eeuwse wal en de bijbehorende gracht niet op de plek liggen waar een ouder bolwerk heeft gelegen. De grond daarvoor is toen speciaal aangekocht.¹⁴⁸ De locatie van dat oudere bolwerk blijkt uit de passage waarin Sicke Benninge vertelt over de bouw van de Apoort en Steentil in het jaar 1517. Hij schrijft dat men toen begonnen is met de bouw van '*de nije poorte ter Ae [...] de daer steet tusschen dat bolwerck aen de Menners graft*'.¹⁴⁹ Omstreeks 1470 is dus een bolwerk op de westelijke oever van de A aangelegd en het heeft gelegen tussen die rivier en het Menrediep. Over de betekenis van de woorden 'tussen het bolwerk' heb ik het al gehad bij de bespreking van het Steentilpoort. Het moet betekenen: 'in de opening die bij het maken van het bolwerken is opengelaten'.

Dat er aan de vier zijden van Groningen een bolwerk heeft gelegen lijkt wel duidelijk, maar er is alle reden om te betwijfelen of dat bolwerk de stad echt in haar geheel heeft omgeven. Bij de bespreking van het zuidelijke bolwerk zagen we al dat die verdedigingswal aan de westzijde eindigde met de Aduardertoren. Op de plek van deze toren werd in de Gelderse tijd het *Nie Rondeel* opgeworpen dat later het *Olde Rondeel* genoemd werd. Na de grote stadsuitleg van 1615-1624 lag hier de *Aduarderdwinger*.

Over de situatie ten westen van de Aduardertoren is niets bekend. Ik vermoed dat men in 1469-1470 de zuidwestzijde van de stad heeft open gelaten. 'Open' is in dit geval een relatief begrip. We zagen al dat ten westen van de Aduardertoren de drassige Segge lag, die voor aanvallers een onneembare hindernis was. Je kon daar niet lopen, niet graven en zeker geen kanonnen opstellen. We zagen al eerder dat de stadsmuur in het begin van de 15^e eeuw is doorgetrokken tot aan de A, waar hij aansloot op de muur die op de oostelijke oever van de rivier naar de Apoort liep. Op de zuidwesthoek stond de Ulentoren.

De vraag of er al dan niet een muur heeft gestaan op de oostelijke oever van de A kan op basis van de nu beschikbare gegevens niet met zekerheid beantwoord worden. Voor het bestaan hebben van zo'n muur hebben we echter wel een paar aanwijzingen. In de eerste plaats is daar de bekende passage in de kroniek van Johan van Lemego over de succesvolle aanval die de verbannen Vetkopers in 1415 uitvoerden. Ons wordt meegedeeld dat enkelen van hen bij de Apoort over de muur klommen, van binnenuit die poort forceerden en hun medestrijders binnenlieten. Waarom, zo vraag je je af, zou je de moeite doen om vanuit Paterswolde ladders mee te slepen wanneer er ten noorden van de Apoort geen muur stond? Van dezelfde orde zijn de verplichtingen die in 1428, 1433 en 1434 van stadswege werden opgelegd aan degenen die op de oostelijke oever van de rivier, even ten zuiden van de huidige Visserbrug, huizen wilden bouwen.¹⁵⁰ Ze moesten de stadsmuur op die plaats een eindje naar het westen verplaatsen en de vensters die ze in de westgevel wilden maken moesten ze van tralies voorzien, 'tot genoegen van de Raad'. Wat voor zin kan het hebben

¹⁴⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 848 (25 februari 1531).

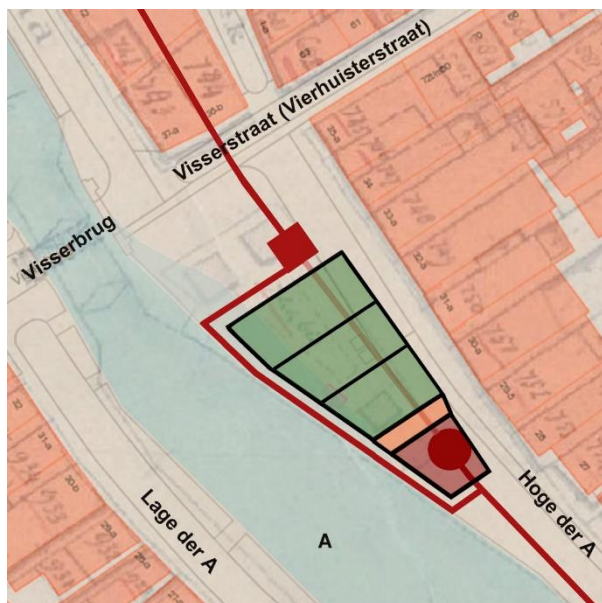
¹⁴⁹ Sicke Benninge (2012) 414.

¹⁵⁰ GrA toegang 1377 inv.nr. 665 reg.nr. 34 (28 februari 1428) en inv.nr. 665 reg.nr. 38 (23 juni 1433), inv.nr. 660 reg.nr. 41 (27 maart 1434).

gehad om op die plek een gevel dicht te maken wanneer aanvallers even verder naar het zuiden zonder belemmering de oever van de rivier konden betreden?

**Huizen en de
'uitgezette' stadsmuur
'ten noorden bij de A'**

Het rode blokje en rondje geven torens aan.
De vensters in de westelijke gevels moesten van tralies worden voorzien.
Enigszins gewijzigd plaatje uit *Welke Apoort bedoelt u?* (2013)



Maar als er echt een muur op de oostelijke oever heeft gestaan, is het wel heel vreemd dat daarvan geen sporen zijn overgebleven. Overigens is dat niet helemaal juist. Jacob van Deventer heeft aan het noordelijke stuk van de oostelijke oever wel degelijk een muur getekend. Het door hem getekende stuk muur zou een overblijfsel kunnen zijn van een muur die over de hele lengte van de oever heeft gestaan. Of die muur onderdeel is geweest van de 13^e-eeuwse ommuring of pas later – in het begin van de 15^e eeuw? – is gebouwd is ook onduidelijk. Het is denkbaar dat met deze bakstenen muur, toen hij als gevolg van de latere ontwikkeling van de vesting niet meer nodig was, hetzelfde is gedaan wat men met alle overbodig geworden stenen gebouwen deed: men sloopte ze en gebruikte de stenen voor een op dat moment nuttig doel. Dat er aan het noordelijke einde van de A-oever nog een stuk muur was dat door Jacob van Deventer getekend kon worden, komt doordat die muur in 1565 nog wel een functie had: delen ervan waren opgenomen in de huizen die daar in de loop van de 15^e eeuw waren gebouwd.

Maar ook over het slopen van de muur en het hergebruik van de bakstenen is in schriftelijke bronnen geen spoor te vinden. Dit telt echter niet als argument tegen de veronderstelling dat de overbodig geworden muur is gesloopt. Het levert zelfs een indicatie voor de periode waarin dat kan zijn gebeurd. De kroniek van Sicke Benninge en de geschriften waarop deze teruggaat, is de bron waaruit we het grootste deel van onze kennis over de ontwikkeling van Groningen putten. Benninges verhaal stopt echter in 1528 en een directe opvolger is er niet. Tegelijkertijd vormen de stadsrekeningen – de andere bron aan de hand waarvan we de ontwikkelingen kunnen volgen – pas vanaf het najaar van 1540 een aaneensluitende reeks. Daarvóór zijn er slechts twee 'losse' rekeningen die betrekking hebben op de jaren 1526-1527 en 1535-1536.¹⁵¹ We kunnen dus niet uitsluiten dat de sloop van de muur op de

¹⁵¹ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.1 en 2 (29 september 1526-28 september 1527 en 29 september 1535-28 september 1536)

oostelijke oever van de A juist heeft plaatsgevonden in de jaren waarover we slecht zijn geïnformeerd.

De laat 15^e-eeuwse vestingwerken hadden twee zwakke plekken. Beide hadden te maken met de A. We zagen dat de A of Hoornsediëp en het Maar aan de zuidwestzijde door de lage Segge de stad binnenkwamen en dat daar geen bolwerk is opgeworpen. Ook in de noordwesthoek, daar waar de A de stad verlaat en als Reitdiep verder naar zee stroomt, lijkt geen bolwerk te hebben gelegen. Dit euvel is in de Gelderse tijd verholpen: op een afstand van enkele tientallen meters ten westen van het Menrediep werd een nieuwe defensieve wal opgeworpen en op de kranke plekken – de term is van Gerrit Overdiep – kwamen rondelen: het Grote Rondeel of Marwixrondeel in het zuiden en het Kleine Rondeel of Kranerondeel in het noorden.

De rondgang langs het 15^e-eeuwse bolwerk maken we ‘in het vierkant’ af door op te merken dat er aan de noordzijde van de stad voldoende ruimte was voor de aanleg van een nieuwe vestingwal. Een bufferzone zoals aan de zuidzijde werd hier niet nodig gevonden. Even ten noorden van de middeleeuwse gracht werd een nieuwe, bredere en diepere gracht gegraven en met de daaruit gedolven aarde heeft men een verdedigingswal opgeworpen. Op het ‘carton’ van Jacob van Deventer zijn de torens te zien, die op dit bolwerk zijn gebouwd. Anders dan ik eerder heb gedacht geloof ik nu niet meer dat de nieuwe gracht zo diep was dat hier een volwaardig diep ontstond waardoor Hunzewater naar het westen kon stromen. Ik kom hierop in hoofdstuk 6 nog terug.

Van Kattendiepen tot Zuiderdiep

Na de aanleg van het bolwerk en de versterking en uitbreiding daarvan in de Gelderse tijd (1528-1531), lag ten zuiden van de stad, tussen de oude stadsmuur en de aarden verdedigingswal een strook waarin behalve tuingronden en wat behuizingen ook enkele beddingen werden aangetroffen waarin geen of hooguit stilstaand water stond. De uiteinden daarvan noemde men Kattendiep. Het westelijke Kattendiep stond in verbinding met de A en de oevers ervan werden mogelijk als laad- en losplaats gebruikt. Vooral de bouw van de waterpoort die in Groningen als ‘de Marwixpijpen’ werd aangeduid zal ertoe hebben bijgedragen dat men kon gaan denken aan de ontwikkeling van een veilige – want binnen de vesting gelegen – haven. Of de herinnering aan de poging van ruim een eeuw tevoren nog levend was of dat de sporen van de buitengracht buiten de Here- en Oosterpoort samen met de twee Kattendiepen de gedachte opriepen dat er langs de zuidzijde van de stad ooit een echt diep was geweest – we weten niet wat de herkomst ervan was, maar het lijkt erop dat in de eerste helft van de 16^e eeuw het idee van een ‘verbindingskanaal’ tussen A en Hunze de kop opstak.

Dat er (vooralsnog vage) plannen waren om iets met het Kattendiep te doen, blijkt onder meer uit de voorwaarde die in 1552 aan Harmen Gisens werd gesteld toen deze toestemming kreeg om een stuk wal met de daarbij horende stadsgracht te gebruiken. Met de wal wordt de strook grond bedoeld tussen de stadsmuur en de gracht. Wal en gracht lagen ten zuiden van de zuidelijke stadsmuur, tegen de noordzijde waarvan Gisens’ huis

stond. Gisens had de stadsgracht gedempt¹⁵² en daarmee een bruikbare ruimte gecreëerd met een diepte van ongeveer 16 meter en een breedte (evenwijdig aan de muur) van ruim 60 meter. Wanneer de stad zou besluiten een doorgaande gracht te maken, zo werd in 1552¹⁵³ bepaald, dan zou Harmen een 60 meter lang stuk van de nieuwe gracht moeten uitgraven, even diep en wijd als de watergang elders werd gegraven, en de vrijkomende aarde zou hij moeten laten brengen naar de plek waar ook de andere uitgegraven aarde werd gestort.¹⁵⁴

We hebben al eerder gezien dat bij een verpachting van percelen tussen de Oosterpoort en het bolwerk in 1559 werd bedongen dat de huurders de gehuurde percelen niet mochten bebouwen en dat bestaande opstallen moesten worden gesloopt wanneer de Raad dat nodig zou vinden.¹⁵⁵ Ook die bepaling moet te maken hebben gehad met het – toen nog weinig concrete – plan om een ‘verbindingskanaal’ tussen Hoornsediep en Schuitendiep aan te leggen.

Het duurde lang voordat de plannen vaste vorm aannamen. In 1564 stemde het stadsbestuur in met het voorstel om het Damsterdiep en het Hoendiep te laten uitdiepen en het Kattendiep ‘door te graven’. Ook de hoofdelingen (voorzitters) van de gilden gaven hun goedkeuring, maar vonden wel dat eerst het Damsterdiep, Hoendiep en ook het Boterdiep moesten worden aangepakt. Voor wat betreft het Kattendiep waren ze van mening dat het tracé alvast kon worden afgepaald. De kosten van dat kanaal zouden vooral voor rekening van de belanghebbenden moeten komen. De gilden gingen ermee accoord dat een deel van de kosten uit de stadskas zou worden betaald en zegden toe dat ook de gildebreeders en hun medewerkers medewerking zouden verlenen aan de verwezenlijking van het plan.¹⁵⁶

Uit de stellingname van de gilden blijkt dat de aanleg van het ‘verbindingskanaal’ door hen van algemeen belang geacht werd, maar dat er ook lieden waren die daar in het bijzonder belang bij hadden. Het is mij niet duidelijk wie van dit kanaal welk profijt kan hebben gehad. Waren dat de schuitevaarders in het algemeen en de turfschippers in het bijzonder? Of moest dit kanaal onderdeel worden van een doorgaande binnenlandse scheepvaartroute tussen Friesland en de Eemsmond en droomde men van een toekomst van de stad als belangrijke doorvoerhaven? Of ging het, zoals zo vaak, om de bevordering van Groningen als de enige echte handelsplaats in de wijde omgeving?

Het lijkt er niet op dat het tracé van het ‘verbindingskanaal’ in 1564 werkelijk is afgepaald. Jarenlang horen we niets over het plan en het zal duidelijk zijn dat ook in de jaren 1568-1576/1577, toen een koninklijk garnizoen in de stad was ingekwartierd, het stadsbestuur zijn handen niet vrij had en de stadjers krom moesten liggen om de buitenlandse soldaten te betalen, van grootschalige infrastructurele werken geen sprake kon zijn. Dat het ‘verbindingskanaal’ ondanks alles op de agenda van de stadsbestuurders stond, blijkt uit de discussies die met kolonel Caspar de Robles gevoerd werden. De heren waren het zelden

¹⁵² Op de in 1575 gepubliceerde vogelvluchtplattegrond van Braun en Hogenberg is deze middeleeuwse stadsgracht zó getekend alsof er nog water in staat.

¹⁵³ Het kan zijn dat de voorwaarde eerder is gesteld, maar de vroegste vermelding die ik kon vinden dateert van 1552.

¹⁵⁴ GrA toegang 7.11 (stadsrekening 1552) fol. 84.

¹⁵⁵ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.18 (stadsrekening 1559) fol. 65.

¹⁵⁶ Diarium Alting (1964) 137, 16 mei 1564.

met elkaar eens, maar de stadhouder lijkt wel te hebben ingestemd met het idee om het Kattendiep via de gracht van het 'Kasteel van Alva' te laten lopen.¹⁵⁷

Pas in 1579 – nadat de vreemde troepen waren vertrokken en de dwangburcht was geslecht – kregen *Mester Arent maler* en Hindrick Muntinck opdracht om een '*chaerte*' (plankaart) te maken. De kaart moest niet alleen laten zien hoe het Schuitendiep binnen de stadsveste via het '*Olde Kattendiep*' naar het westen zou worden geleid, maar moest ook dienen als straten- en bebouwingsplan voor het gebied tussen de Borgstede (Rademarkt) en het Papenpoortje (hoek Schoolholm/Torenstraat).¹⁵⁸ Dat terrein was in de periode 1568-1575 overhoop gehaald voor de bouw van Alva's dwangburcht en na de slechting en sloop daarvan moest het opnieuw worden ingericht.

De stad Groningen koos in maart 1580 de zijde van koning Filips II en zijn Brusselse regering. Er volgde een spannend jaar waarin de Staatsgezinde rebellen enkele successen boekten maar hun winst niet wisten te consolideren. In de zomer van 1581 – het bericht dat de Spaanse kolonel Verdugo aan het hoofd van een regeringsleger in aantocht was heeft de Groningers wellicht weer enig vertrouwen gegeven, maar de stad werd wel geteisterd door een pestepidemie – heeft '*mr. Arent maler*' weer een stap gezet ter voorbereiding van het kanaal. Met gevaar voor eigen leven – '*doer pest stro ende pestige lucht etc.*' – heeft hij het uit te graven kanaal afgepaald en er weer een tekening van gemaakt.¹⁵⁹ Gegraven werd er echter nog altijd niet. Het duurde drie jaar alvorens de Gezworen Meente een kijkje nam op de plek waar het kanaal zou moeten komen.¹⁶⁰ Nog weer enkele jaren later, op 31 maart 1588, ging het voltallige stadsbestuur naar het bolwerk tussen de Poelepoort en de Steentilpoort. De heren wilden vaststellen waar precies het nieuw te graven kanaal moest worden aangesloten op het Schuitendiep. Besloten werd dat dit moest gebeuren naast het rondeel bij de Poelepoort.¹⁶¹ We begrijpen nu dat men ten noorden van de Steentilstraat een stukje van het eerste Schuitendiep wilde uitgraven en aan de zuidkant van de Poelepoort een doorgang door het bolwerk wilde maken om verbinding te maken met het Schuitendiep.

Daarna is het project vanwege de ongunst der tijden blijven liggen. Het regeringsgezinde stadsbestuur raakte steeds verder in een politiek en militair isolement en na de verovering van de stad door prins Maurits van Oranje en graaf Willem Lodewijk van Nassau (1594) waren er eerst andere prioriteiten. In juli 1612 pakten de stadsbestuurders de draad weer op. In de zomer bespraken ze een door stadsbouwmeester Garwer Peters gemaakt plan. Volgens dat ontwerp zou het oostelijke einde van het kanaal niet, zoals in 1584 en 1588 de bedoeling was geweest, met een bocht naar de Poelepoort lopen om daar in het Schuitendiep uit te komen. In plaats daarvan zou het een wat zuidelijker koers aanhouden, zodat even ten noorden van de Steentilpoort een aansluiting met het Schuitendiep kon worden gemaakt.¹⁶²

¹⁵⁷ Diarium Alting (1964) 308, 3 augustus 1575.

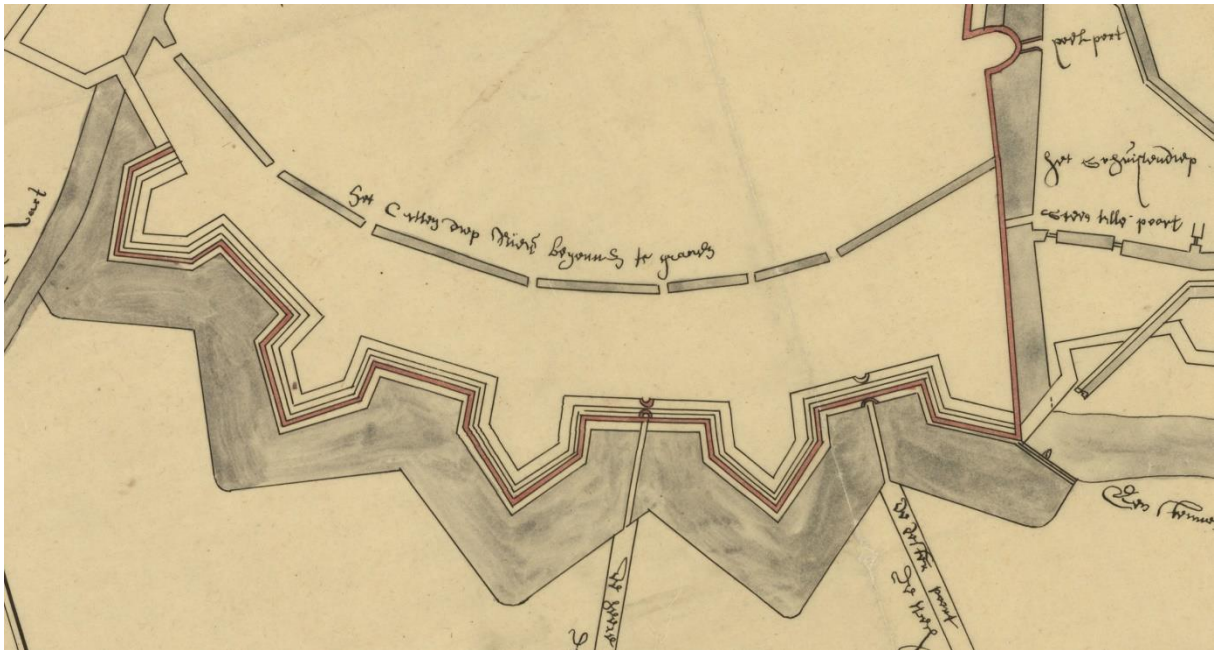
¹⁵⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.38 (stadsrekening 1579) fol. 450

¹⁵⁹ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.40 (stadsrekening 1581) fol. 376.

¹⁶⁰ Diarium Alting 610 (6 augustus 1584).

¹⁶¹ GrA toegang 2100 inv.nr. 1 fol. 16 (verbaal van syndicus Wilhelmus Hammonius).

¹⁶² GrA toegang 1605 inv.nr. 1, 182-183 (resolutie burgemeesters en raad, 31 juli 1612).



Uitsnede uit een reproductie van een kaart van de stad Groningen uit ca. 1615, aanwezig in de collectie Bodel Nijenhuis te Leiden.

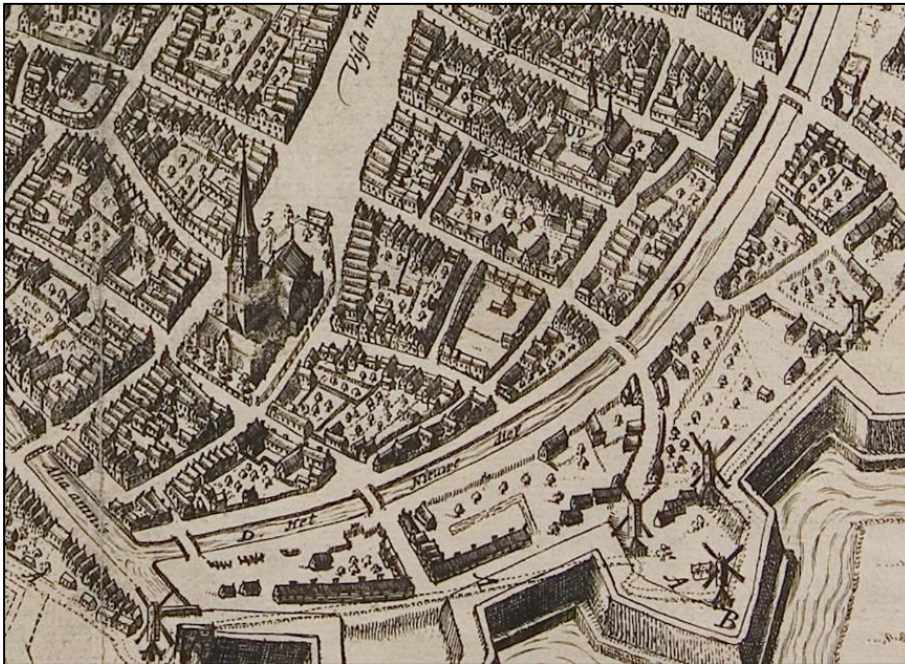
Ten noorden van de nieuwe zuidelijke vestingwerken is het 'Zuiderdiep' getekend. Daarbij staat de tekst: '*het Cattendiep nieu begonnen te graven*'. NL-GnGRA_817_1255

In de jaren 1613-1615 is het 'gemakkelijke' westelijke stuk – vanaf de A tot aan de Herestraat – gerealiseerd.¹⁶³ In de periode 1615-1624 had de modernisering van de stedelijke vestingwerken en uitbreiding van het stadsareaal de hoogste prioriteit, zodat het werk aan het 'Kattendiep' moest blijven liggen. Pas in 1637 werd het werk aan het kanaalplan voortgezet en ditmaal ook echt voltooid.¹⁶⁴ Men noemde het toen echter niet meer '*Cattendiep ofte deser Stadt olde graft*', maar '*deser stadts olde graft ofte het nije Suderdiep*'. Het werk bleek veel lastiger – en duurder! – dan verwacht. Vooral tussen de Herestraat en de Oosterstraat stuitten de gravers op '*harde sandtgronden*'. Maar niet alleen het keileem van de Hondsrug bood weerstand, het maaiveld lag daar ook veel hoger, zodat er ook veel dieper gegraven moest worden.¹⁶⁵

¹⁶³ GrA toegang 1605 inv.nr. 1, p. 200 (resolutie 1 maart 1613); ib. 304 (resolutie 26 augustus 1613), GrA toegang 1605 inv.nr. 1824 (stadsrekening 1613, pp. 315-316, 330); GrA toegang 1605 inv.nr. 1825 (stadsrekening 1614, pp.315 en 320).

¹⁶⁴ GrA toegang 1605 inv.nr. 7, p. 215 (resoluties 1-2 mei 1637; ib. p. 221 (resolutie 17 mei 1637) en [Henricus] Hofsnider, *Kronyk van Groningen ende Ommelanden* (Groningen 1743) 321, P.H. van Broekhuizen e.a. (red.), *Kattendiep Deurgraven. Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen* (Groningen 1988).

¹⁶⁵ GrA toegang 1605 inv.nr. 7, p. 290-292 (resolutie 23 november 1637).



Het zuidwestelijke deel van Groningen op de plattegrond van Nicolaas van Geelkercken uit 1616

Het Zuiderdiep (*Het Nieuwe diep*, gemerkt met een D) is half voltooid.

Op de plattegrond van Nicolaas van Geelkercken uit 1616 is het hele tracé van het Zuiderdiep – gemerkt met de hoofdletter D – ingetekend. In de cartouche linksonder op de plattegrond staat de bijbehorende aantekening: *‘Porro litera D indicat novam fossam ex Aha amne perduci cœptam, mediaque fere parte absolutam’* (‘Verder wijst letter D op de nieuwe gracht die men begonnen is vanuit de rivier de A te graven en waarvan ongeveer de helft is voltooid’).

6 – De ‘Nijebrugge’ en de ‘twe staddepen’

De afgelopen jaren heb ik mij meermalen verdiept in de ontwikkeling van de situatie in de noordwestelijke hoek van Groningen, de plaats waar Drentsche Aa/Hoornsediëp en Hunze/Schuitendiëp bij elkaar komen en van waar het Drentse water onder de naam Reitdiep naar zee stroomt.¹⁶⁶ Daarbij speelde de bekende passage uit de ‘Groninger Annalen’ over de fortificatiewerkzaamheden van de jaren 1469-1470 een hoofdrol. In het voorgaande heb ik al gemeld dat ik mijn mening op enkele punten heb bijgesteld. Dat geldt ook voor mijn kijk op de ontwikkeling van de noordwesthoek van Groningen.

Tot besluit van deze aantekeningen keer ik nog eens terug naar dit thema en ontkom er niet aan ook weer de hierboven bedoelde passage aan te halen.

In de middeleeuwen was er geen poort in het noordwesten van de stad Groningen. De eerste vermelding van een poort in deze buurt dateert uit het begin van de 16^e eeuw. Ik heb altijd gedacht dat deze opening in de stadsmuur gemaakt is om toegang te geven tot de kraan die op het bolwerk stond op de zuidelijke oever van het vaarwater dat later ‘Noorderhaven’ werd genoemd.¹⁶⁷ Bij nader inzien is het echter de vraag of de kraan en het poortje wel iets met elkaar te maken hebben. Als dat zo was zou – zo denk ik nu – het poortje, dat we in archiefbronnen ‘Lutke Kranepoort’ genoemd zien, al vanaf het begin zo hebben geheten. Maar dat is niet het geval. Het poortje werd in 1517 en 1526 als de ‘Nijerbruggenpoerte’ aangeduid.¹⁶⁸ Deze benaming verwijst naar een nieuwe brug die – er is hier geen andere mogelijkheid – in het verlengde van de Vierhuisterstraat (nu Visserstraat) over de A moet hebben gelegen. De naam ‘Nieuwebrug’ zal wel gegeven zijn om dit kunstwerk te kunnen onderscheiden van de ‘oude’ Abrug bij de Brugstraat en de Apoort. De veronderstelling ligt dan voor de hand dat de bouw van de Nieuwebrug en het maken van een opening in de stadsmuur met elkaar samenhangen.

Maar de *Nijebrugge* is ook zelf een raadsel. Waarom heeft men de moeite genomen om hier een brug over de A te slaan? Voor zover bekend was er destijds buiten de stad geen belangrijke landweg die op deze brug aansloot. De opening in de muur en de brug hebben hooguit toegang kunnen geven tot de zuidelijke, respectievelijk westelijke dijk langs A en Reitdiep. We kunnen ons voorstellen dat daar schepen werden gelost en beladen. Het zou dus kunnen gaan om de ontsluiting van een nieuw (?) ‘havengebied’. Uit een aantekening van de kroniekschrijver Abel Eppens weten we dat de *Nijebrugge* klein was van formaat en dat de stad vóór de bouw van het Lutke of Kleine Rondeel (1531?) op deze plaats open was.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Een kronkelend verhaal (2011), *Welke Apoort bedoelt u?* (2013), *Groningen en het Drentse water* (2015), *Langs de Drentsche Aa* (2018), *Van Hunze tot Reitdiep* (2019).

¹⁶⁷ *Welke Apoort bedoelt u?* (2013), 26. Ook in het artikel over de Marburgplattegrond dat ik samen met Frans Westra in *Stad en Lande 2021-3* heb geschreven, heb ik deze opvatting nog verwoord.

¹⁶⁸ GrA toegang 1539 inv.nr. 552 reg.nr. 645 (22 juli 1517): ‘Nijerbruggenpoerte’; GrA toegang 2100 inv.nr. 7.1 (stadsrekening 1526-1527) fol. 29: ‘en stede buten de nighebrugge porte’.

¹⁶⁹ Abel Eppens (1911) I 117: ‘Und alsoe ys dat Adiep bij de Craene myt drie boegen anno 1555 togeslagen worden, daer die stadt des tijdes open was und een kleine holten brugge in der stadt leyde.’

Behalve de vernoemingen van de brug in de naam ‘Nieuwebrugpoort’ vond ik de *Nijebrugge* slechts in drie andere archiefstukken, daterend uit 1516, 1526 en 1527.¹⁷⁰

Interessant is in dit verband de al vaak aangehaalde passage in de kroniek van Sicke Benninge over de voltooiing van het bolwerk in 1471. Sicke Benninge heeft hier gebruik gemaakt van een ouder werk, dat bekend staat onder de naam ‘Groninger Annalen’ en dat kort na 1478 moet zijn geschreven.¹⁷¹ De bedoelde passage luidt als volgt:

‘Item dijt bolwerck is bereyt geworden int verkant int iaer LXXI, ende daer sijnt in geset ses stercke stenen toernen. Ende daer wort oick do gemaket de toeren to noerden bij der Ae, ande twe staddepen nu bij de nije brugge, daer nu een kraene is up gemaket.’

Hier wordt, in het kader van de aantekening over de voltooiing (in 1471) van het bolwerk en de bouw van zes sterke stenen torens en ook de hoektoren bij wat nu de Hoek van Ameland heet, ook melding gemaakt van de *Nijebrugge* en een kraan. Het feit dat al deze bijzonderheden in één passage worden vermeld wil echter niet zeggen dat ze ook allemaal op 1471 te dateren zijn. We mogen veilig aannemen dat ‘*ande twe staddepen*’ de plaatsaanduiding is die in 1471 van toepassing was op de toren ‘*to noerden bij der Ae*’. Het is echter heel goed mogelijk dat de schrijver van de Groninger Annalen de bedoelde plaats nader heeft willen aanwijzen door er ‘*nu bij de nije brugge*’ aan toe te voegen. Aangezien de Annalen ná 1478 zijn geschreven, zou dit impliceren dat deze brug omstreeks 1480 is gebouwd. Deze interpretatielijn doortrekkend kan ik niet nalaten op te merken dat de woorden ‘*daer nu een kraene is up gemaket*’ een toevoeging van Sicke Benninge zelf zou kunnen zijn en om die reden uit de jaren 20 van de 16^e eeuw zou kunnen dateren.¹⁷²

De gedachte dat de kraan aan de Noorderhaven niet aan het einde van de 15^e eeuw, maar zo’n halve eeuw later is gebouwd, wordt bevestigd door het opduiken – in 1523 – van de eerste vermeldingen van een kraan op de noordwestelijke hoek van de stad. Dat gebeurt in een akte waarin een ‘*hues by Crane poerte*’ genoemd wordt, en in een andere passage uit de kroniek van Sicke Benninge, waarin deze vertelt over het uitgraven van het Lopendediep/Noorderhaven: ‘*De stadt graft tusschen Botteringe poorte ende Cranen toren wordt in dessen voergenoemden jaer [1523] gegraven*’.¹⁷³

Dat de kraan ook genoemd wordt in een beschrijving van de aanval die soldaten van hertog Albrecht van Saksen in de zomer van 1500 op Groningen ondernamen, maakt een vroegere datering van de kraan niet noodzakelijk. De vermelding treffen we aan in een kleine kroniek die in de jaren 1534-1536 moet zijn geschreven. Ik vermoed dat ook in dit geval de schrijver

¹⁷⁰ GrA toegang 1539 inv.nr. 375 reg.nr. 641 (1516) betreft een rente uit ‘kamers’ en hofsteden ‘bij de Nijebrugge’, in het westen en noorden grenzend aan de stadsmuur en in het oosten door een straat en het Jacob en Annagasthuis; GrA toegang 2100 inv.nr. 7.1 (stadsrekening 1526-1527) fol. 17: ‘*en stede over de nighebrugge*’; ib. fol. 160 en 167.

¹⁷¹ Sicke Benninge (2012) XXXVII.

¹⁷² Sicke Benninge (2012) XXII-XXVI (‘Ontstaansgeschiedenis van de kroniek’).

¹⁷³ GrA toegang 1539 inv.nr. 173 reg.nr. 696 (24 november 1523; ‘*mester Hinrick Baertscherers hues by Crane poerte*’) en Sicke Benninge (2012) 463.

van de kroniek de toen (c. 1535) bestaande kraan gebruikt heeft om een plek aan te duiden die een rol speelde in zijn verhaal over de gebeurtenissen van 1500.¹⁷⁴

Het lijkt erop dat de Groningers – nadat omstreeks 1523 aan de Noorderhaven Zuidzijde een kraan was gebouwd – de Nijebruggepoort aan het westelijke uiteinde van de Vierhuisterstraat ‘Kranepoort’ zijn gaan noemen en dat beide benamingen een tijdlang naast elkaar zijn gebruikt. Zo is het ook met de brug zelf gegaan. Na de bouw van de kraan werd hij ‘Kranepoortenbrug’ of ‘Kranbrug’ genoemd, maar ook de term ‘Nijebrugge’ bleef nog lang in zwang.¹⁷⁵

Het lijkt me niet gewaagd te veronderstellen dat er een verband is tussen het door Sicke Benninge genoemde uitgraven van de noordelijke stadsgracht en de bouw van een kraan op het bolwerk aan de zuidzijde van de Noorderhaven. In dit verband past het een vraagteken te zetten bij mijn eerdere idee dat het water van de Hunze al ten tijde van de aanleg van het bolwerk (1469-1471) via het Lopendediep-Noorderhaven in verbinding is gebracht met dat van de Drentse A. Ik baseerde me daarvoor op twee aannames. In de eerste plaats nam ik aan dat met de ‘twe staddepen’ die in de aangehaalde kroniekttekst worden genoemd ter aanduiding van de plaats waar een toren werd gebouwd, de A en de Hunze zijn bedoeld. In de tweede plaats nam ik aan dat de afspraken die in 1473 over het onderhoud van het Schuitendiep werden gemaakt, een uitvloeisel waren van de aanleg van een ‘verbindingskanaal’ langs de noordzijde van de stad.¹⁷⁶



Ubbo Emmius (1547-1625)

Ook deze geschiedschrijver van de Friese landen dacht dat A en Hunze omstreeks 1470 bij de huidige ‘Hoek van Ameland’ met elkaar in verbinding zijn gebracht.

¹⁷⁴ W. Zuidema ed., ‘Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw’, in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 12 (1889) 93-181, aldaar 121: ‘ende den eersten nacht beschanseden se syck voer de Botteringhepoerte, als van de Botterynghepoerte hent an die kranen’.

¹⁷⁵ GrA toegang 2100 inv.nr. 7.1 fol. 149: ‘Cranebrugge’. Nog in 1554 en 1557 wordt van een stuk land aan het Reitdiep nog gezegd dat het gelegen is *under de crane bij der nije brugge* (GrA toegang 1539 inv.nr. 277 reg.nrs. 798 en 805).

¹⁷⁶ *Een kronkelend verhaal* (2011), 113-115, 161-166, *Groningen en het Drentse water* 9 (2015), *Van Hunze tot Reitdiep* (2018) en *Langs de Drentsche Aa* (2019).

Voor wat betreft de eerste aanname – met de *‘twe staddepen’* worden A en Hunze bedoeld – verkeerde ik in respectabel gezelschap. In zijn weergave van de kroniekttekst schreef ook Ubbo Emmius dat de nieuwe toren in 1471 is gebouwd op de plek waar de Hunze door middel van een nieuwe bedding (*‘novus alveus’*) met de A was verbonden.¹⁷⁷ De andere interpretatiemogelijkheden (met de *‘twe staddepen’* zijn de A en het Reitdiep of de A en het Menrediep bedoeld) leken me minder waarschijnlijk op grond van mijn tweede aanname over de akte van 1473, die naar mijn idee getuigde van een recente verandering van de functie van het Selwerderdiep. Deze regeling heb ik in hoofdstuk 5 besproken en daarbij aangetekend dat ik mijn mening heb herzien. Ik denk nu dat de aanpassing van de regeling voor het onderhoud van Schuitendiep en Selwerderdiep niet samenhangen met een verandering van functie van het Selwerderdiep, maar met het verleggen van het langs de oostelijke flank van de stad gelegen deel van het Schuitendiep.

Ook met betrekking tot de identificatie van de *‘twe staddepen’* ben ik van mening veranderd. De aanleiding daarvoor is al aan de orde gekomen in de bespreking van het noordoostelijke quadrant van de Marburgplattegrond. Daar kwamen we *‘het olde diep sonder waeter’* tegen en heb ik benadrukt dat een *‘diep’* geen *‘gracht’* of *‘graft’* is. Een *‘diep’* wijst op stromend water, een *‘graft’* is een gegraven bedding waar al of niet water in kan staan. Wanneer we dit onderscheid toepassen op de twee belangrijkste oude teksten die we over het huidige Lopendediep/Noorderhaven hebben, moeten we tot de conclusie komen dat met de *‘twe staddepen’* in de tekst over de gebeurtenissen van 1469-1471 niet A en Hunze kunnen zijn bedoeld.

De twee passages die ik bedoel hebben we al gezien, maar het is dienstig om ze hier nog eens naast elkaar te zetten. In de *‘Groninger Annalen’* – geschreven na 1478 – lezen we: *‘Ende daer wort oick do gemaket de toeren to noerden bij der Ae, ande twe staddepen nu bij de nije brugge, daer nu een kraene is up gemaket’*, en Sicke Benninge noteert in zijn verhaal over de gebeurtenissen van 1523 die hij zelf heeft meegemaakt: *‘De stadt graft tusschen Botteringe poorte ende Cranen toren wordt in dessen voergenoemden jaer gegraven’*. Daarbij meen ik aan te mogen nemen dat het woord *‘gegraven’* in deze passage gelezen moet worden als *‘uitgegraven’*. Wanneer ter plaatse van het latere Lopendediep/Noorderhaven tot 1523 nog een *‘graft’* lag die pas in dat jaar verder werd uitgegraven en – zo neem ik aan – daardoor een *‘lopend diep’* werd, kunnen met de *‘twe staddepen’* van 1469-1471 niet A en Hunze bedoeld zijn, maar moeten we opnieuw de twee andere opties bekijken die ik genoemd heb.

De ene veronderstelt dat de A en het Reitdiep de twee diepen zijn. De plek van de nieuwe toren is dan aangegeven als *‘daar waar de A Reitdiep wordt’*. In principe kunnen beide waterlopen inderdaad als *‘stadsdiep’* worden aangemerkt. Ofschoon ik geen doorslaggevend argument tegen deze interpretatie heb, zegt mijn gevoel me dat met de *‘twe staddepen’* twee *verschillende* diepen bedoeld zijn en niet twee verschillende benamingen van één watergang. Blijft over dat A en Menrediep de *‘twe staddepen’* zijn. De in de *‘Groninger Annalen’* bedoelde toren stond inderdaad even ten noorden van de plaats waar die twee watergangen bij elkaar kwamen. Overigens is de keus tussen beide mogelijkheden niet echt belangrijk: in beide gevallen is sprake van stromend water, echte *‘diepen’* dus.

¹⁷⁷ Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1615) boek XXVI 400.

Op grond hiervan vermoed ik dat de Groningers en hun helpers in 1469-1471 aan de noordzijde van de stad geen ‘diep’ hebben gegraven, maar een gracht. Die gracht ontstond vanzelf doordat er veel aarde nodig was voor het opwerpen van een forse verdedigingswal. Bolwerk en gracht stonden haaks op de ‘graat’ van de Hondsrug. Deze hoogte ligt tussen de huidige Kijk-in-’t-Jatbrug en de Ebbingeburg. De waarden die de moderne hoogtekaart aangeeft zijn natuurlijk niet zomaar terug te projecteren naar de 15^e en 16^e eeuw, maar ze geven wel een indicatie van de hoogteverschillen die hier in het spel zijn. De hoogste waarde is nu c. 5 meter boven NAP, ter weerszijden van de hoogte meten we 2-2,5 meter. Dit betekent dat men voor de aanleg van de gracht over een afstand van ruim 300 meter enkele meters diep heeft moeten graven in een zware keileembodem. Het is niet helemaal ondenkbaar dat men zo diep heeft gegraven dat er in de natte tijd van het jaar ook wat water vanuit het Schuitendiep door de gracht naar het westen stroomde, maar het meeste water in de gracht zal toch wel door de ‘wateringen’ (open riolen) vanuit de stad zijn aangevoerd. Het lijkt me in elk geval onwaarschijnlijk dat er door deze gracht gevaren kon worden.

Dat gebeurde pas, zo denk ik nu, nadat men de gracht in de jaren 1521-1523 had verwijd en verder uitgediept. In het stadsarchief van Groningen berust een akte van 8 april 1521 die het hier beschreven scenario bevestigt. Het document gaat over de overdracht van een stuk land buiten de Boteringepoort. Het perceel strekt zich uit in de richting van de Ebbingepoort en grenst aan de zuidzijde aan het ‘*Stadt deep*’, waarvan gezegd wordt dat het al voor een deel is uitgegraven ‘*tot profijt ende bevestinge der Stadt*’.¹⁷⁸ Het gaat dus niet alleen om een bij de vestingwerken horende gracht, maar om een diep dat ook anderszins voor de stad van belang is. Wat dit dubbele doel aangaat bevestigt deze tekst het vermoeden dat we al hadden naar aanleiding van de mededeling van Sicke Benninge, dat het graafwerk ten westen van de Boteringepoort in het jaar 1523 is voltooid.¹⁷⁹ De kroniekschrijver suggereert daar dat het graven de defensie diende en zwijgt over eventuele andere bedoelingen. Er is echter reden om aan te nemen dat Benninge niet het hele verhaal vertelt en dat het verbreden en uitdiepen van de noordelijke stadsgracht ook ten doel had om de waterhuishouding te verbeteren en een vaarverbinding tussen Reitdiep, A en Hunze tot stand te brengen.

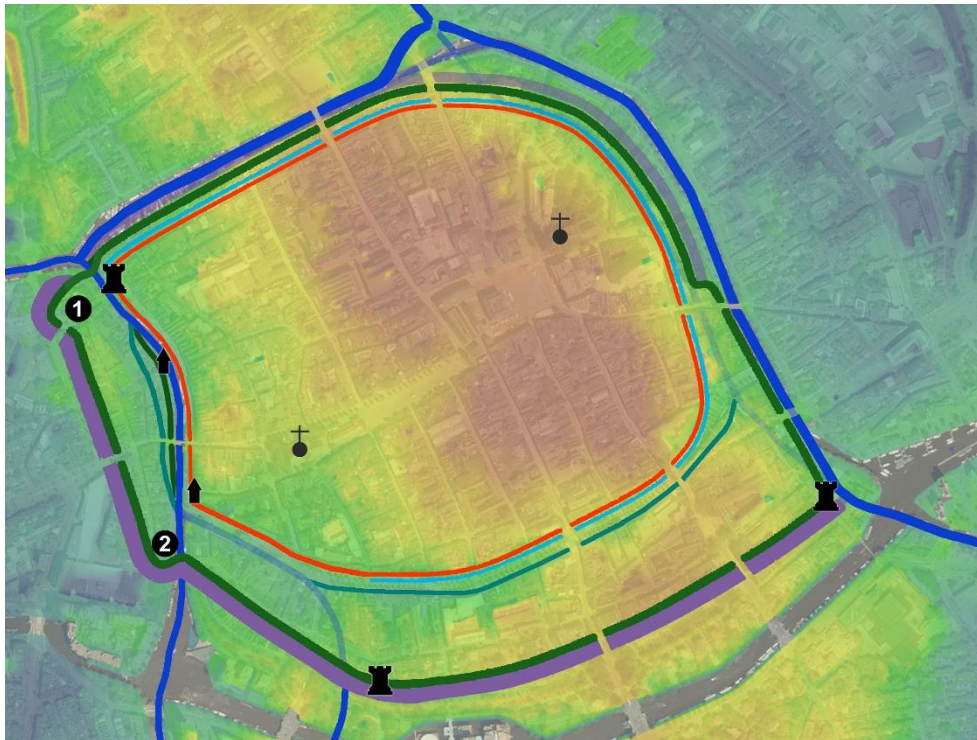
Dat neemt niet weg dat het project vooral gericht zal zijn geweest op de verbetering van Groningens defensie. De kwetsbaarheid van de noordzijde van Groningen was al in 1500 gebleken, toen hertog Albrecht van Saksen de stad vanaf die kant belaagde, maar zal in de woelige jaren daarna alleen maar zijn toegenomen. Dat de noordelijke verdedigingswerken in de eerste decennia van de 16^e eeuw¹⁸⁰ aanzienlijk zijn versterkt, blijkt wel uit de vergelijking die de auteur van het ‘kroniekje van Groningen’ – geschreven in de jaren 1534-1536 – maakt wanneer hij de gebeurtenissen van het jaar 1500 beschrijft. Hij deelt dan mee dat de Saksische soldaten een schans opwierpen voor de Boteringepoort, aan de noordzijde van de stadsgracht tot aan de plaats tegenover die ‘waar nu de kraan staat’. Dat konden ze

¹⁷⁸ GrA toegang 2100 inv.nr. 430 (1521)

¹⁷⁹ Sicke Benninge (2012) 463.

¹⁸⁰ In de stadsrekening over 1526-1527 staan verschillende posten waaruit blijkt dat toen aan de Boteringepoort, de Ebbingepoort en het bolwerk tussen de Boteringepoort en de Kranetoren is gewerkt (GrA toegang 2100 inv.nr. 7.1, onder meer op fol. 148-150).

doen 'dan [want] de wal des stadts was doe [toen] noch so neet besorghet ende so vast ende starck als sie nu is'.¹⁸¹



**Groningen
omstreeks 1535**

- 1 Lutke of Kleine Rondeel
- 2 Marwix- of Grote Rondeel

De verbetering van de vestingwerken in de 'Gelderse tijd' betrof vooral de westzijde en zuidwestzijde van de stad. Daar is een strook land binnen de vesting getrokken.

Het lukt mij niet de chronologie van de ontwikkelingen rond de noordwestelijke hoek van de stad te ontrafelen. De ingrepen die daar zijn uitgevoerd hangen alle met elkaar samen. De verbreding en uitdieping van de noordelijke stadsgracht hebben, misschien bij wijze van neveneffect, de ontwikkeling van havenactiviteiten ter hoogte van de Hoek van Ameland bevorderd. Tegelijk zal het ook wenselijk zijn geweest het laden en lossen van schepen zoveel mogelijk buiten de nieuwe verdedigingswerken te laten plaatsvinden. Door de aanleg van het westelijke bolwerk (1528-1531) moeten de oevers van de A en het Menrediep moeilijker bereikbaar zijn geworden voor schepen die vanuit zee naar Groningen kwamen. Het is trouwens heel goed denkbaar dat de verplaatsing van de haven in noordelijke richting al veel eerder is begonnen. Wellicht was een deel van de laad- en losplaatsen op de oevers van de A en het Menrediep omstreeks 1470 al onbruikbaar geworden doordat toen een bolwerk was opgeworpen tussen de beide diepen. Het is ook niet goed voorstelbaar dat er een nieuwe brug over de A is geslagen terwijl er nog grote schepen door de A voeren. Dit doet vermoeden dat de havenactiviteiten omstreeks 1480 al grotendeels waren verplaatst, vermoedelijk naar de zuidelijke oever van het Reitdiep.

¹⁸¹ W. Zuidema (ed.), 'Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 12 (1889) 93-181, aldaar 121.

7 – Tot slot

De schets die in het voorgaande ‘Marburgplattegrond’ wordt genoemd, is mogelijk al in 1570 getekend, maar zeker is dat niet. De kleur van het gebied buiten de Herepoort geeft aan dat er huizen stonden. Uit de archieven weten we echter dat deze huizen in verband met de aanleg van het ‘Kasteel van Alva’ moesten worden gesloopt en dat ze er in 1571 niet meer stonden. Echt dwingend is deze argumentatie niet. De tekenaar kan met de bewuste kleur een *voormalig* bebouwd areaal hebben willen aangeven en we weten ook niet precies of *alle* huizen in 1571 al waren verdwenen. Het is dus heel goed mogelijk dat de schets wat later is vervaardigd. Zeker is wel dat de tekening vóór maart 1574 is gemaakt. Toen is de Steentil op bevel van Caspar de Robles vervangen door een klapbrug en was de op de Marburgplattegrond ingetekende hamei niet meer nodig.

De schets geeft de stad Groningen schematisch weer: de hoofdstructuur met de straten staat er correct op – alleen de Turftorenstraat is een uitzondering –, maar de verhoudingen kloppen lang niet allemaal. Bovendien heeft het grondplan van de in werkelijkheid vrijwel vierkante stad een ovale vorm gekregen doordat de vier hoeken van de stad zijn afgerond. Vooral in de zuidwesthoek van de stad en het aangrenzende buitengebied heeft dit een verwrongen beeld opgeleverd.

We kunnen ook enkele opmerkelijke fouten signaleren. Ten tijde van het maken van de schets moeten het Damsterdiep en het Schuitendiep van elkaar gescheiden zijn geweest. Op deze plattegrond grenzen ze direct aan elkaar, zij het dat er wel een lijntje tussen beide watergangen getrokken is. Verkeerd is ook locatie van het Sint Anthonygasthuis. Dit is overigens geen fout van de tekenaar, maar van degene die de bijschriften heeft gemaakt en dat hoeft niet de persoon te zijn geweest die de schets heeft vervaardigd.

Het ‘Kasteel van Alva’ is later op de schets ingetekend. Aangezien het blad papier te klein was om de hele dwangburcht te kunnen afbeelden, is er aan de bovenzijde een stukje papier aan vast geplakt. Het grondplan van het kasteel, de handjes die de aandacht vestigen op bijzondere plekken en sommige teksten zijn waarschijnlijk vóór juni 1575 aangebracht. Toen gaf Caspar de Robles het bevel de Binnen-Herepoort en Binnen-Oosterpoort af te breken, gebouwen die beide op de plattegrond zijn aangegeven. Ook de hameien op de bruggen voor de poorten zijn mogelijk pas in tweede instantie ingetekend.

De handjes wijzen naar plekken waar men in de periode van de bouw van het kasteel de stad kon binnenkomen. Uitsluitel over de bedoeling van de maker geeft dit niet. In theorie is het denkbaar dat een medewerker van de koninklijke regering in Brussel hiermee de aandacht heeft willen vestigen op zwakke punten in de stadsverdediging met het oog op een mogelijke dreiging van Staatsgezinde kant. Het ligt echter veel meer voor de hand het omgekeerde te veronderstellen: dat een Staatsgezinde Groninger of vreemdeling de bedoeling heeft gehad aan te geven op welke plaatsen men de stad zou kunnen binnenkomen om haar van de vreemde bezetting te bevrijden.

De maker van de bijschriften had niet alleen belangstelling voor de plekken waarlangs men van buitenaf de stad in kon komen, maar ook voor een militair object als het arsenaal (*bussenhuis*) en de hindernissen die potentiële aanvallers zouden tegenkomen. Ik doel op de grachten, wallen, sluitbomen in het water en hameien op de bruggen. Ook de aanwezigheid

en het ontbreken van (restanten van) de stadsmuur wordt aangegeven, net zoals het feit dat er in de middeleeuwse stadspoorten geen deuren hangen. Ook het signaleren van de molens op of bij de wallen kan een militair doel hebben gediend. De molens helpen immers de oriëntatie.

Nieuwe topografische informatie geeft de Marburgplattegrond niet of nauwelijks. De andere bekende stadsplattegronden zijn veel rijker aan details en ook veel accurater in de weergave van de bebouwing. Dat de plattegrond ook – in afwijking van alle andere – straatnamen laat zien is aardig, maar iets nieuws leren we er niet van. Alle namen zijn en waren bekend.

De waarde van deze topografische schets zit in het verhaal erachter en het feit dat ze aanleiding geeft tot nader onderzoek. Deze 'aantekeningen' bevatten het resultaat van enig nader onderzoek, maar het verhaal achter de plattegrond moet nog verteld worden. Ik weet niet wie hem heeft gemaakt, wat zijn achtergrond was en met welk concreet doel dat is gebeurd. Een eerste stap tot de beantwoording van die vragen moet gezet worden door te achterhalen hoe de plattegrond in het Staatsarchief van Hessen terecht is gekomen. Ik laat dat onderzoek graag aan anderen over.

Literatuur

- F.J. Bakker, 'De stad Groningen en de historische stedenatlas', in: F.J. Bakker e.a. (red.), *Stad in Kaart* (Alphen aan den Rijn 1984)
- Paul Baks, 'De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577', in: *Paleo Aktueel* 5 (1994) 125-129
- Paul Baks, 'Tot rust ende welfaert van den getrouwen ondersaten'. De dwangburcht van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1568-1577, in: P. Brood (red.), *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 27-51.
- G. van Berkel en K. Samplonius (2018), *Nederlandse plaatsnamen verklaard*, via de website www.etymologiebank.nl
- P.J. Blok e.a. (eds.), *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, 2 dln. (Groningen 1896-1899); aangehaald als 'OGD'
- W.B.S. Boeles, 'Geschiedkundige aantekeningen over de krijgsbedrijven in en nabij Groningen van 1566-1581', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* 7 (1870) 274-285
- J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990)
- J.W. Boersma, 'De oorsprong van de stad Groningen in archeologisch perspectief', in: *Westerheem* XXXIV 2/3 (1985) 79-98
- Jan van den Broek, *Een stad apart* (Assen 2007)
- Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal* (Assen 2011)
- Jan van den Broek en Frans Westra, 'Een Groninger stadsplattegrond uit 1575', in: *Stad en Lande* jrg. 2021 nr. 3, 3-8
- Jan van den Broek, publicaties op de website www.vanlauwerstoteems.nl:
- *Arbere en het Aduarderdiep* (Groningen en het Drentse water 6, 2015)
 - *De Hunze omgeleid (c. 1400)* (Groningen en het Drentse water 7, 2015)
 - *Kleislout, Selwerderdiep en Boterdiep* (Groningen en het Drentse water 9, 2015)
 - *Hinkemahorn en Stadsweg* (Landschap lezen 5, 2017)
 - *Op zoek naar het verdwenen Drenterwolde* (Landschap lezen 6, 2017).
 - 'Omtada Tjada' bestaat niet (Zwerven door Fivelgo 7, 2019)
 - *Welke Apoort bedoelt u?* (2013) onder 'Mengelwerk'
 - *Van Hunze tot Reitdiep* (2018) onder 'Mengelwerk'
 - *Langs de Drentsche Aa* (2019) onder 'Mengelwerk'
- P.H. van Broekhuizen e.a. (red.), *Kattendiep Deurgraven. Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen* (Groningen 1988)
- Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1615)
- J.A. Feith, 'De Heereweg', in: *Uit Groningens verleden* ([Groningen] 1902) 1-37
- J.A. Feith, 'Wandelingen door het oude Groningen' IX, 128-130
- J.A. Feith, *Wandelingen door het oude Groningen* (heruitgave Groningen 1978)
- J.A. Feith en P.J. Blok (eds.), *De kroniek van Sicke Benninge. 1e en 2e deel* [Kroniek van van Lemego], *Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, nieuwe serie nr. 48* (Utrecht 1887) 57-58
- J.A. Feith, en H. Brugmans (eds.), *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, 2 dln. (Amsterdam 1911); aangehaald als 'Abel Eppens (1911)'

- W.J. Formsma en R. van Roijen (eds.), *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*. RGP grote serie 111 ('s-Gravenhage 1964); aangehaald als 'Diarium Alting (1964)'
- A.E. van Giffen en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de Diepen' II, in: *Groningse Volksalmanak* 1965/1966, 109–194
- Karel F. Gildemacher, *Friese plaatsnamen: alle steden, dorpen en gehuchten* (Leeuwarden 2007)
- M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II, De periode 1400-1600*. Sociaal geografische studies 13 (Assen 1975)
- [Henricus] Hofsnider, *Kronyk van Groningen ende Ommelanden* (Groningen 1743)
- F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (eds.), *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stad Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530*. 2 dln. (Den Haag 2012); aangehaald als 'Sicke Benninge (2012)'
- J.Y. Huis in 't Veld e.a., *Opgravingen aan het Boterdiep te Groningen. De ontwikkeling van vuilstort tot voorstad*. Stadse Fratsen 35 (2015)
- Bram Idema, *De wallen van Johan van Metelen* (2016) en *Rondom de Sledemenerstraat* (2020), op www.vanlauwerstoteems.nl onder 'Podium'
- Gert Kortekaas, 'Archeologie in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000) 4-24
- Lodewijk Mulder (ed.), *Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van den Raad van State (1591-1602) deel 1* ('s-Gravenhage/Arnhem 1862)
- Meindert Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (Amsterdam 2009)
- A.T. Schuitema Meijer, 'De plaats van het waaggebouw te Groningen', *Groningse Volksalmanak* 1956, 68-80
- A.T. Schuitema Meijer, 'Vierhuizen en de stichting van het Jacob- en Annagasthuis', in: *Groningse Volksalmanak* 1955, 32-58
- Bert Tuin, 'De middeleeuwse waterpoorten van Groningen', in: *Hervonden Stad* 19 (2014) 87-102
- Froukje Veenman en Bert Tuin, 'Verslag archeologie in 2009' in: *Hervonden Stad* 15 (2010) 6-32
- W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946)
- A.R. Wieringa e.a., *Graven aan het Damsterdiep te Groningen*, Stadse Fratsen 30 (Groningen 2011)
- M.J.M. de Wit e.a., *Archeologisch onderzoek aan de Reitmakersrijge 2-8 te Groningen*; MUG-publicatie 2016-97 (Leek 2016)
- W. Zuidema (ed.), 'Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 12 (1889) 93-181